नं॰: ३५-घ

महाभाष्य प्रदीपोद्योत:
कय्यत भाष्यटीका
(१, २, ३ पादा: खण्डता:)
पत्राणि ५६ (अपूर्ण)

नं॰ ३५-घ

महाभाष्यप्रदीपोद्योताख्य
कय्यटभाष्यटीका
सप्तमाध्याय प्रथमद्वितीय
पादौ तृतीयारम्भश्च (अपूर्ण)
पत्राणि ५६

३५

३५
३९
५६

नं० ३५-घ
महाभाष्यप्रदीपोद्योतः
कय्यट भाष्यटीका
(१,२,३ पादाः खण्डिताः)
पत्राणि ५६ (अपूर्ण)

नं० ३५

सप्तम्नाध्याय० खं

॥श्रीगणेशाय नमः॥ पुंवोरनाक्षौ॥ पुंवोरिति निर्देशानुपपत्तिमुपस्थाप्य परिहरति· इहेति· नपुंसकत्वाल्लुपः प्राप्तेरिति भावः
वि॰७॰१ उभोरिति· ओसि परत्वादेशास्य सगवादिति भावः। प्राप्ते समाधत्ते। नुमम हावेति· सौत्रत्वादिति भावः। द्वितीयेप्याह उकारस्तो
१ पंज्ञेति· छान्दसो वर्णलोप इति भावः। समं वर्णानि ति वर्णकरणस्य समुदाय· तेनावयवस्याप्यलमुदायस्य तथात्वाय
देशाः। हालो नद्यच्चावयवयोः कसेन त्वात्समुदायस्य तथावयवे देशाः वर्णौ वर्णे नेति समानाधिकरणसमासः न
न्वेव समुदायस्यानाक्षौ स्यातामत आह नवेति। यथा वेति छान्दसवर्णलोप इति तन्भावः॥ अप्रति समस्तगामिति· पु
त्वान्मुख्यस्त्रीत्वादैक्यं गणस्येवेति पुनर्वाहायं तस्यागस्येस्यर्थ इति भावः। यद्यपि स्त्रिङ्गानि नोविपधिकरणं संवधोमि स्तस्मत
प्रापि स्त्रियां वृद्धिर्दुपरीतार्य्यतन्नास्य परोनपरिहरन्नाह स्त्रियं तवाहि नास्तीति। ननु ज्ञास्येनो त्रविभक्तिरपेवेस
तस्माद्धस्वो द्विकेइति· नित्यत्वादिति ग्रहणेन गुणो हृस्वान्तत्वान्नेनेराड· तत्वान्नेनमपार्स इति भावः। अन्तरंगत्वाच्च पीति·
एतेनान्तरंगत्वात्पूर्वमेव नाकार्यं मा भाव्यमिति पराक्तं। नह्वंगस्याविते षरत्वात्तदंतविधिः स्यादत आह नवेत्यादिवितिना
पि पुंवत्स्यादिति मा ह नवेति विशेष्योरिति· नित्यत्वादिति। अंतरंगान पीतिमामात्रमपि वोध्यं· प्रपयन्ते हि राजतं· प्रत्य राम·
पनिमितनकर्त्तव· नचांगस्येहेति नत्तुमनागमस्य कितितिवातिकारे स्यामाप्ते· स्वत्वेपांगपरं पूर्वीपरनराम वेतिविंसमे १

ततस्याप्तिबधानिरपत्वांशेनसंज्ञाभवतीत्येवमाख्यात्रापः विरुध्यात्वइत्युररत्ववरस्यापि परनिमित्तत्वाद्दितिभावः संतिहि
तदिति सवलदत्तानुरोधाद्विरुद्धात् तत्स्यामिति योधरामितिभावः सक्रूतेत्वाहस्यामितिमित्वेनमानमितित्येवमाख्यात्रापोद्भवः
यथोदेत्राप्यहेतुसर्वथाऽसंविधानमेवेतितत्र हेरणोवमांशंपोऽजितनुपाख्याये। कार्यकालपद्दतिग्राहतेसुपवत
त्वरणामिंदग्रमेतत्पथ्योदेशोपिसंज्ञापाभाषादेशोक्तार्थाणांगपनामितिकिंजितिवेतिसत्त्वकेपदेतेरीत्यासंनिधानेदु
गोरमितिभाष्यासंगतिरिव केपदेऽत्राख्यानेदृष्टाहुः परेतु ग्नगसंज्ञापाः पर्मनिमित्तत्वेनतत्प्रातत्वस्यापि परनिमि
तत्वमितिस्यानिवमानवप्रहृतिरत्वसमासाहारनिमित्तत्वाभावेपिग्रहणवाजधातुस्याद्भावत्वाल्लिङ्गमिनी तत्वसम
मितिनकश्चिन्महाभाष्यपोर्विरोधप्रसंगाद्दृष्टाहुः। ननुउभयोरंगनिमित्तत्वमितिअंगस्यनिमित्तत्वोक्तिरुभयोस्तत्रग्रहणेनोक्तेति।
ततोरेवमदृष्टं पुनरुक्तिततग्रहणं यतिनिमित्तत्वेनाग्रापिष्यामित्युक्तिभाष्यार्थइतिभावः संबंधातरस्यापि संभवादाह ग्रंत
रंगत्वादितिश्राव्यो- निमित्तनिमित्तिभावो वास्यान्यादेशाभावो वा तत्रांतरस्यासंभवादाह यस्यैव तत्रहस्यामितिभावः
उभयंतरमाह प्रत्यपनिमित्तत्वाद्वेति। विप्रधिकरसाप्रग्रपराग्रस्याप्रगनत्वमुपपादयति भेदहीतिभेदस्यापिसंबंधितावच्छे
दकयोर्विरोधस्यात्रजस्तानस्यापेक्षानेनकत्वादविरोधेसंभवतिविरोधस्यासाध्यत्वात्सन माप्यः ग्रन्तस्यवनिषादस्याप

तो कर्मधारयस्य वाच्यो यत्ते। न तत्कर्मधारये वाच्यमिति वाचकस्य पतित्वाद्यस्य वीति पाणिना पतिः राजदन्तादिषु पाठान्नदुमाहुः। वापि कर्मेति।
वि० ७.१ न त्वर्थप्रतिपादकमिति तथाहि। भुज्यादीनां प्रासम्यानान्तरत्वं चः प्रतिषेधोऽयं नप्राङ् संबंधिन इति। स्वपति। पतिंत्व मनिमितनपुंसक
२ र्थेन कृतादावदोषः। भुजमाने न पाप्यं वं दोषः। इत्यर्थः। नपुंसि नोतिस्य वं वत्तयोर्यो रगनिमित न त्वाभावाद्याये स्त्र्यो दान्तमिति सार
यः। स्त्र स्त्र हि। श्रुता तारयद् त्वा स्वामिपा पाकृता पाः प्रारंभणा स्त्री ना दाह। श्रुह्ला दावपीति। नेह्नादा व सहता वत्त्वनाकुपोरस्मात्
स्त्रीपतिः। पुन वृत्तिमिति। पुंवद्योऽत्र रेतिरं न वा कार्यस्य वानुनाधिकदुस्मान्निनामित्यर्थः। उपरार्धम् तथानुवर्तते इति। इहानुनक्ते
न चो गतोऽतोदंता नदादिविधान कं तं। ऊगितः इतस्य साङ्गी पारस्तत्वं वंह न वाप व्रं वं कृसंप्रहातेरनदुरस्य स्वतेन वोगितदुरस्य तद्धके
१ संबंधेनतस्य पुंवत्स्य वद्भुमज्ञावानुनिमितिभावः। नन्वेवं वृनोरव्ये प्यते नैकत्रार्थ एव संबन्धः स्यात् तत्प्राह नत्रेति पुंस्त्वं तत्वा
संभवात् भवेति। पञ्चम्या मिसादावपित्त्वादिं रणादिभक्तिनितिग नको यस्यापि ह त्वादिति भावः। नन्वेवमपि पुंवतः स्यामिता
दावनुवृत्तिस्त्रीत्वमर्थमतथाह पुनरुक्ताविति। अनो नं तरमित्यर्थः। उपरस्त्रोप्याधिनतेः फलं स्त्रीपतिदाहयीति। नन्वेवमपि
दापरस्वसादावोगा अनतरिति नदुमनयोरनन्तरत्वेनं व्यर्थमतआह दाव स्वा कोपोति। पादेरन्तरस्याति पन्त्रेति शेषः। अन्नदम्पोतादि राम
तिस्य हृन् दावस्यैवनिवृत्तिः कथमनेन केवलादृत्तनुवर्तत स्पेति भावः। वर्णैसद्धदावेति। उकारविशिष्ट पोस्वस्य ह्रस्वादितिभावः। इस्यपत्र २

पीति अस्याः परिभाषाया असाधारणम् प्रयोजनस्य भाष्येऽदर्शनादित्येतदिति केचित् भाष्ये तु नापवर्तिदोषा
परिहृतं ननु त्रिशब्दविशिष्टेनैव दोषइति विभक्तौ विशिष्टघटकस्येति भावः। न चैवमदोषस्यानुच्छ्रपकर्षेणापरिहृतता
न्तः पदमेतस्य योजनमतआह एवमपीति। साधुत्वान्वाख्यानञ्च तन्त्रस्य भगवतोऽसाधुशब्दप्रयोगे तात्पर्यमनुचितमत
आह तस्या भासेकद्वाददिति भाष्ये तपरसमन्तइति। तमतपरो योऽयं आवाऽर्थिक्व नानर्थकं तस्मिन् पदं इकं नभिधानादिति भा
वः अप्राचारक्विवेवनेत्यत्र। ननु अक्र रदिति समासान्तेसतिरपि सवर्थेति भाष्यमतआह नस्र जनादिति। वस्तुतस्तु स्वरः
माचीप्वेवस इतिसिद्धं नादिनः स्त्रियामितिकयोऽवीरत्वादिदृष्टं नसमासान्तविधेरनित्यत्वान्न दमावइत्यस्वितंयाति
दुमिति स्तनेः समसवे प्रमानि तिस्त्रियामिति सव्स्यान्तस्थान स्वैमर्दनसस्य यो हस्वश्चेति वस्तुस्तुचितं। केचिदस्तु
रितिसमपरस्य मकारसंगो उपि तान्तं ह्रन्तयामवदादिविद्रोषगात्वमेव उक्तमिति अत्राह विः भाष्ये एवंमवतिभगेतिपा
ठः। योगविभागश्रुतियोगविभागेऽक्रमभंगाभावान्वेवियर्यासइतिभावः ननुसकलवदस्य स्यलक्षणयोपि संवंधाउभयोः द्रोष
उपप्रकमनआह एवजोगिति ननुसकलइतिकरणोस्त्रनेद्र। स्याद्रतआह सलितीतिवररमुक्ति। भाषे स्थीतानुपपत्तिरियथि
गैरादिश्वेति। दि। त्वान डीपिति द्धौ गैरादिपाठस्तेने मानंविंस। वस्तुतो रपायस्वयीतप्रजर्मिः सपाद्भ्रावश्वकइति

3

वि॰ ७॰ १ तदन्तरस्यास्तीति॰ अग्न ईळिनमित्याद इति दोषभाष्ये॰ अत्रैव दोष इति सूत्र दोषः वा दैवमिति नत्वामपि दोष इत्यर्थः नवी
धोगितः ताहस्यर्थैषि सर्वे स्यानस्यस्थ हूस्व कृतो यो स्याणो लोपस्य स्थानिवत्वादेव सतिनरोस्य वचनदोष इति वा अंबहिर्ञ्जि
२ तरनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वस्य स्थानिवत्सत्र इ स्यात् सिद्धत्वेन पूर्वं चासिद्धौ पद इव तन्त्र स्थानिवत्त्वात् समर्थ इत्यनेः पंचमी
समासस्थानि तत्त्वैविधानात्स्वपरोतीति॰ विधानमे वाग्नी पते ननु स्वरूप परत्वमिति भावः भाष्ये सिद्धं तु पूर्वोक्ति
केचित्तु पूर्वादेकादेशवारस्यार्थः वक्तव्ये तस्य वाविमत चैवं वा रलेसरहायसपादनाना प्रसंगे बहुपजारदेशारता
दीस्वंगस्यैवं गोधिकारांदंग संज्ञानिमित्तयो रादेशविधावादतिप्रसंगाभावे न योरनुनासिकत्वप्रतिज्ञापं लंचिं समि
तिवदंतितत्वविधे पाविवपेदवारस्ता पौनामपी संज्ञापालस्य लोप इति सत्वेदसत्वात् तस्मादनुनासिकत्वविधिष
पाठैवेति मावादेशाविति नाप्यतास्पर्धदकारस्थिति नुमादिविति दोषः पत्वलुडादावना कृविधाने नेस्वनुनासिकप
राः पदनीयाः मुस्वृ इत्याद्यनिरनुनासिका इति दोषाभावः अयमनेपानी प्रयमनादि वसैतिइत्यनादेशोपिस्थिता
इति धातोरिति सत्वस्यामाख्यस्वरसः ठस्येक इत्यपमपिलघातइति कश्चित्॰ ननुपरत्वात्सावुस्तात्पूर्वं पावनादपोभवि रम॰
ष्यतीत्यत आह अंगाधिकारे इति॰ सकृतिसिरचेत्वादिति॰ अनयवसत्तियोगाश्चित्वादिनाविशेषेदपदस्येवकृवते २

तुरुष्ताःयनादीनामेव प्रकृतानां नाम्नां प्रत्युदाहरणत्वविशिष्टानां विधानान्न दोषः अन्यथापि त्वेषमिमादेशयंत्रमस्येव ग
णादेशानां तो दानवं सामोऽजियद्भ्योदान त्वं वे व्यन इति भावः। ननु स्वरसहितस्याचतुर्वारस्ता योगात् यमस्वरकास्यु
रुतस्याहेमहृतिकालेतिस्यव दानधर्मीति अव दानत्वरु यधर्मेत्यर्थः। यपरत्वान्नियतत्वाद्वेति इत्यं चिन्त्यं पुदाहरणत्व
विशिष्टानामेव मन्त्राणां विधानात् तस्याशिक्षाकरणे नमस्तस्य संबंधादेवांशानुभूति संनियोगशिष्टकार्याद
पि पूर्वं मन्त्राणि स्त्रीप्रत्यय इति भाष्यार्थः। अत एव विध्येकवाक्यतया हृतायनादिकानामेवायदाहरणत्वविशिष्टानाम
त एवास्येविधानमिति तात्पर्यं नवाध्ययनमिति। ततश्चोपदेशास्य वेत्तेनोपचादेशानामपि परिगणितेउरणादिनामित्ये
वोक्तमिति भावः। इह तमास्य भावात्कथमादेशानां नित्यत्वमत आह उपदेशे इति। इति मन्तरीति दोषः स्या
दिति कृतिति। उपदेशाद्युतिप्रदहाभावादित्यर्थः सांप्रतिकस्य न्यावेमत पूर्वं गत्याम्नातस्यापुरस्तात् इति भावः
भाष्ये तापकमेवेति न वक्तव्यं स्नातविति वाक्येनतरवीयस्तु नावितविति। प्रातिपदिक मन्त्रमानामप्यादेशभावस्यापयार
ग्राय नादीनां निर्वियपत्वापतेः अयच्छानाधातमप्रवेक्षमायात कृतादीनां तिन्नस्याप्तत्रिये नादिनिर्देशा
नां वासंगमायते व्वे साहुभाष्यमाति पदिक विहानाचपानेरितिग्रन्थपाति नेरिकृतमासर्पि आपत्तेवे नादि

५

वि ७·१
४

कृतिपपातिरित्योरत्नादित्रुपातितेरत्नुसमितिपतत्पत्तामिथेनइतिस्त्रीपतिवरान नः सार्पिषेमार्दैषत्वमपिवहुत्वय हरणादि
तिसर्वथाऽनुस्मृतिरेवनैविमितियोधं २ सोतः। अनादित्वादितित्वंनेत्रात्वाद्वाद्येशान्यवसेवाउगामइतिमावः ननन्वेवंधानु
सुमद्कारोवदशोप्यथीतस्वात्मक्कोरोपदेशमित्वति· प्राप्तेयेनुर्लग्ननाः। अप्रतीतिविरुद्धासरणाभावोत्ताद्यवमः। अप्रत्यक्षवहव
रीतिचारणाभावोत्ताद्यनमितितिवोधमा। पहायार्थाधिकारेति· अपाधानाहारपहत्वजन्ताबोधमिवीहः। पदत्वमोपपत्तितेः शा
द्ववोधांगत्वेप्याहोरपात्राथीतिस्त्रंतर्माभान· एवगुणत्वसमावादितिमावः। पदातिविजिपदत्वेमोकारफलमाहांतरवा
प्यपारेतिमित्तंतरवाग्रहणोति· संख्यादिग्रहणोत्तरर्थः। स्वात्तरंगत्वात्सादिकृते· इति· इदंवस्तुस्थितिकथनम· अंतरंग
त्ववोगेसंज्ञानपेक्षणात· लोवस्यामामेवमहत्वेवी। अनकारणात्इगात्मवस्यपातमपावमपवनस्यादि त्यपीत· अप्राह·
मत्वपमात्त्वेनधवधापकत्वाभावादितिमावः। प्राधान्यादिति· तस्यास्यानित्वेनमाधाने· नेनपमत्वावपवित्वेन
तद्विशेषणांअवांगस्पेतत्तनतद्रूपनुरोधात्संचस्यापिपरिणामयतेसोतद्रूपवत्त्वंगमितिमित वृत्तपावपवमकसेमर्था एम·
त्वावधुपातनमितिमावः मतिपदविवेरितिशीडोहिमनस्यहद्दिपतेस्यवानवकाशः तत्वावरपप्रासेऽप्राप्तंभादिति
मावः। एतेनेपरत्वान्नित्यत्वाद्दुपित्वपासम· ननुस्हडेपिमहोतद्रूपतोवद्दतनमगांसेनेनिर्धारितसमितितन्सहितस्यादेशो ४

नमाप्यमिति कथं तस्याप्यवधापकत्वमत आह । निर्दिश्यमानस्येति । नाहं शं मय कारहयं चाबाधहितमेवेति भावः । आर्धधा
वमपि पर्णवइति । योगविभागयत्ने । परेोषः सहविधानबोधकचशब्दाभावात । नत्वहम् । अष्टाहेतुर्नेत्याहि । वकारस्य
लोपानुवृत्त्यकरणाय युक्तं गौरवमेव दोष इति भावः । ननु वच्छ वः स्याहि तेन समुदायस्यापवादविधानाच्छीङः सार्वधातुक इति गुणो
न स्यादित्यत आह । अध्युदाहृतस्येति । हृद्विद्विषः [illegible] सार्वधातुकत्वादिति भावः । शीङो रुट् गुणान्यवीरुट्ठितिवक्तुं लक्ष्ये इ सीति
अङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययमात्रापेक्षयोरन्तरङ्गः गुणात्सकम इति प्रत्ययोमयापेक्षत्वादुक्तं हिरंगइति भावः । द्युतेरिति । त
त्रत्यते पीत्यर्थः ननु प्रतिषेधविषयो यगुणः प्रतिषेधबाधते तत आह प्रयेननेति । नविभिन्नविषयेति अत्राह । मित्र एव स
र्वः । ननेमपि पण त्वात गुणः प्रतिषेधं बाधेत तत आह प्रतिषेधाश्चेति । विध्युक्तनन्तकत्वादिति भावः । प्रेमापतिः
प्रतिप्रसवः । वदिहिशोपः क्ष्णीगु लोविधीयतइ । माश्चीयतेन लयिनयोबइ मा हत्य येति । अनुपधायामप्रतीतिनिषेधस्यात्यगांग्यपि
भाषावदिष्टिम्बेकं वाक्यतयायि तौ तस्माउपधायाइ स्यस्यवबाधेविनिगमकाभावादिति भावः । त्रिकोरुणाविक्रोषगलाचेदोषयुप
ल नवाह सर्वे । यहलांवेति । लिगायुगेवीनवत्तोहि ति भावः । लिप्सालिप्स्वादि । ति । इष्टोपमितत्रास्यमाति । त्योत्तिव दुग्ना हु
ति । अवकपरलि निनयनेनाह नार्थस्य । वेति । मिन्त्व इमासो । युवविधेर्वनिषेधापवादकत्वेनप्रतिषेधाश्चवयतीयांसइ

वि.७.१ तस्याविषय इति भावः। ज्ञानेच्छादिजिपूर्वविप्रतिषेधाद्वानित्यकमाटोऽनर्यं तत्त्वे लावस्थायामाह: प्रवृत्तिं वा नम्युपगमस्येति बोध्यं
।गुणत्वमिति इति गुणो वेगमग। स्थायिनेऽ स्मत्र पूर्वमाणेऽ प्रवृत्तो गुणस्येक्रः स्यात् सर्वेषामादि तु तेन व्यवधानात् द्विवाद इति भावः। ज्ञा हो
५ नेरस्या स्थान्या शे। ति स्वतं स्यादि ता कं क्या त्रगुमे पाश्रये नीति। स्थानिविश्रोषम नाइम कार्य मात्रस्याभे हाश्रयेतोन्वे
पी: मे देति कार्यि मे हा तन्कार्यमे हाश्रयत्वाइत्यर्थ: ६ वे तेर्वि भाषा॥ नतु वइलयह स्ता मा वे मी डा कृद्विति स्वच माषो
तो हश्र तिमा दोह्रत स्थानाग्गुन्न ग्गुणह मनपमात्रस्येति। नन्वेवमपि सर्वस्य मनय स्यादि माषाकृत स्यादनग्नाइन्य
मगस्थितेति।७।८ गुणो मिसागुरव्या ज्ञ यार्थमितां वत्तिनेमर्थः एवं चैतमपगादत्वाद्बाधिस्यादेति इति भावं गुणा नाम्रो वेति
त्वचे याः तं मवेस्वग वाधकत्वमिति वानित्य गीतमर्थः तथा [illegible] ती तनेनानव कृत्रात्वं सचितम ७।१।११।८।३। ति॥ नादेश्रो स्था
नो ऽ भावाहत्स्यानि तम्भवादिति। नच परत्वाद [illegible] गवि धाय कत्वैप्यथ्यो पतिः तत्वाश्रयादेव पूर्वनादेश्रो पत्वमिति
के ना श्रेयमाहल्लोषः। लोपिउह लोपि: नम्यामूवेति गुन ना पीतिछेदइ त्यर्थः नुमनिद्देश इत्यत्र पर्वकाले केति समा
से पूर्वनुमः प्रश्वाच्चिदिपइ ति गुणपे: मनीयने सोपुन इत्यतन्यायाहनिर्दिश्यमिति भाष्यकारवचनात्मरकात्स्यापिपवेति
चानइति भावः द्वितीयोनकारः पदांतत्वाश्च त्वइति नाम्पीन नश्चत्रेपिस्तरग्गानुस्वारे गेवनिइ शेण्डुत्वं पपरिता

रोऽपुंस्त्वं स्वत्वमाह छंदोवदिति। छं० इस्सत्त्वानाम्न्वरोपिवमीहारसा इमाष्येऽथवेति। आ० इस्वन्तपविश्रेष्ठामित्यादापः स्यात्सर्वा
ति नेदं खं स्वनेसजातं त्कोऽत्रापगीहार्ग्दर्पस्वेकारो न तस्यफलं तत्र कस्मिन्नेमिनिवेष्ठ यमितिति दिक्। स्वनमनुपपन्नमिति इराः आगी
स्वं उदंजराया इति सूत्रे स्मृ दीर्घविध्यसिति इति मात्यमिति इसेव मात्यमित्यर्थः मचविभक्त्यादेहोऽस्याः परत्वाजरसादेशोऽस्ति
जरसोऽपायचोति इसेचेत्यसंगतं। पुनि जरो सीत्यजरसः ... नेनु ... स्तोः मासोऽनुस्मि ... तिषेवेनेति जराया
इति सत्रस्य माश्वराविभक्ति त्वज्ञानमसङ्गतिमस्य योग्यापेतजरसादेशोऽपेत्यायाविभक्तिकायीरांगं तरं गतत्वात्
वै म इति रवीकारेसाहे षात-पडसीत्यादीनां मंसनिमित्तपरिनाशि सर्थे इति नोनपापेत्तत्वं सतेन सत्यपविज्ञो षापे
क्षत्वेनादेशाच हिरंगा इत्यपासंज्ञा स्वाचहिरंगत्वस्य माष्येऽक्का प्याश्रयणा भावात् किं च परत्वाज्जरसादेशोऽपत्तौ
पट मंघस्यासंभवड ... किकृते च पूर्वजरसादेशो इनाद्यमाम्नात स्माचपत्ते चतस्या मामाम्नासन्निपातपरिभाषया नमनु
पपन्निति स्यासंगतत्वादिति दिक् ॥ ११ ॥ उ० पं०। उ०। पिसत्र म ... तरसीवृत्वादिक प्यात इत्याह चतुर्थी क्वच
वनस्येति १३ सर्वनाम्नः पर्संस्कारपत्ते स्वार्थे ... लिंगादिकमेरान्वारव्यानप पत्ते च हे षा माथा साह लोके इति । अर्थी
विधावित्यस्यत्र। पारव्यानेप्या हताद्भ्येति १४। १५। १६। १७। औ० ३० आपः॥ ननु उभयवसंज्ञा हार्थेदः कारो चारराः सत्त

6

सि॰ ७०१ तात्कि पर्यर् इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह॰ श्रौदि॰ तीति॰ श्रुति स्मृत्यानुवादेन प्रयोक्तनमित्यर्थः॰ अने कान्ता इति अत्र पक्षे॰ ग्रानंद त

६ यी मे वसं वेधो नत्वव पचाव पविभावः॥ तचस मु दाय स्येव प्रत्यवस्यायत्नी त्यर्थः॥ अवयवावयवस्यापीति॰ द्विगता अपि हे

त वो भवंति अनाम्नायस्मिता॰ पितरश्च नत्सापतिपापात् अवयस्यस मुदायस्य वावयव त्वं न विरुध्यत इति भावः॰ इहानी

विधौ॰ तस्माद्धि तीयाद्विवचनस्य॰ न प्रामोतीति॥ अत्र ठकारस्याप्यनुबंधस्याभावात् इति भावः॥ नन्वौ ड्डो विवुानाभा

वे नोपदेशाभावाद्यत्वपां यं तत्पाभावा चेत् तं त्राभावे नकथमित्याशंकायाम् आह॰ औड इतीति सिंद्धड॰ द्विवेति भावः॰

अप्रसिद्धत्वेनादर्शनाद्वानन्तपप्रात्यौ ओं ड्डौ टौ रौ इभवतीति वाचा मनुमीयत इति तात्पर्यं॥ नचपाणिअवश्यं भ्रास्तेवीमा

वारं भादपमयवाद इति न दोषः॰ कृते वार्तिकार्थीना सं भवत्स्ववाधकत्वमिति वार्तिकरीत्याङ्गं कामत्वात् इतिलंकृत॰ कारा

द्वितिव्याख्यानेनाह॰ पात्यारा मुपसंख्यानमिति सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण वार्तिके विहिताः॥ प्रवाह वेत्सु ग्रहणमसं

गतं स्यात्॰ त्वहचेत् इहभाष्ये ऽप्यवाव सीतिति अन्दे हार्थ इति अवावद्वत्स्यमाने किमपमावद्वतओ इति संदेहस्यादि

तिभावः॥ ननु निरनुबंधकत्वे औटः सानुबंधकत्व मयहणं नेस्याह॰ त आह मत्यपस्य चेतित देत हाणेउ तं न चेत ह्राध्याह

तो चि स्यादिना अने नोदात्तव्यमाने मयमादि वचनस्ये वस्यादिति दोषउत्कः॰ द्वि॰ त्वामावाचपाद्मालि देवनेति वोध्यं॥ ने राम॰ ६

नुसंभवति प्रत्यवग्रहणे कुतो वर्णाग्रहणं स्यात् इत्यत आह चेदित्याभाष्ये ऽ यद्येतिन चेद्धेति । एवं च सामान्यात् । एकदेशस्य विनिर्दिष्टस्य तस्मात् अंतं च
सामान्यग्रहणमिति भावः । भाष्ये कीदृशं प्रकारद्वितीयं युक्तो यं निर्दिष्ट प्रकारद्वयमर्थः । ते विधायक इति । याज्ञ यद्वत्सूत्रानुवृत्तं
दि । नीति कर्मधारयेण वर्णानिर्देशादित्यर्थः । तदादिविधौ चस्व ने यस्तस्य स्येवनिमित्तं न त्वयीनिर्द्दिष्टा इत्यतोऽर्थः । वर्णोऽप्यायमि
तिवक्तव्ये कार्यं न तु दि । तस्यैवाभावोदि । तेन दोषद्वयप्रसंगमतः त्यक्ता इदि । ते सतीति । प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययाः ॥ सर्वे सर्व इत्यत्र सर्वे
स्यानुपयोगातिसस्य चप्रहणमिति संभवप्रस्यापेति । वस्तुतो रुद्व त्रौन् त्वमिति सस्य प्रामोत त्रौ त्वमिति स्पर्थः । उभयविध्यतीति यस्य
त्वं बाधकोऽभविष्यतीत्यर्थ इति न दोषः । गौणोऽप्यस्य ग्रहणेति र्भवतीत्यात्रापेनो ज्ञा चापीति वार्तिकं ग्रहणमिति वोध्यं
मिथाच्छादिनात्स्वतन्त्रमिमान नैवेति तदाशयः । क्वचिदिति । समासाद्यविस्यर्थः । ननु मासे यं तरंग त्वा दैत्या मामोती
त्यन्तस्याद्वत्रंतरंगानयोति । एवं हि तद्धितेकालतत्त्वमात्स्यादि त्यर्थः । तत्र प्रवृत्तिरिति तत्र क्रो वाध्यतामितितिविद्रोष चिंता
यां पूर्वस्यैव बाधोऽन्याय्य इति भावः । पर्वानुभव जन संस्कारजन्यत्वमिति विषयस्ये त्यर्थः । उत्तरस्य तवन तु भवान्यत्र स्य योगः
स्वापांतरसत्वेऽपि प्रसात् ति न्याय प्रवाज्ञोऽभ्रीतद्भय योगो गात्स्मात् नं तरद्धति भाष्यस्ये मान्ना प्रयवेति । पितनामास्या
पत्तो भयबाधकत्वं मासंतत्त्वे वस्तेऽन्यायामयवस्थाप काद्द्यानापयनेहयत्तच्वेति एवं च यस्य विषये इत्येव पद्धसमाधिर्मु

वि.७.१
७

ख्य इति भावः। ननु कृतात्वनिर्दिष्टार्थस्य त्वाभावे कथमतिप्रसाङ्गिरत आह अभ्याख्य इति। अप्रख्यान इतीति। ननु यथा माघे बहुव
चनेन गौरवोऽस्मात्कृतिः न च तु तद्भावेन गौरवोपिस्यादिति देव इति गाथं अत्र तयद्वत्र वच म इति। स्पष्टबोध वार्थे बहुवचन
स्यापि तात्पर्ये नेतरार्थकस्य नेमानाभावान्न वचकृतात्वानुकरणादेकवचनेनैव सिद्धे बहुवचनं न गौरवोऽस मन्दसमर्थमिति वाच्यं
·अत्र च नइ से वक्ष्यादिति भाष्ये विरुद्धस्तो रामकस्य नायाऽत्रनुनितत्वान्नेत्याह सृतो न बहुवचनस्य न्यायप्रसत्ताच्चेति
सम्भोक्तुस इति चूत। गौरवानां भिपाष्ठादीनाम नभिधानस्य स्यातात्पर्यं ह स्तवैभाष्ये तत्तत्तात्वात्तात्पर्यक इति दृष्टं च
कृतौ स्वनत्विति पक्षे ह्नस्तु इति पतेन्तु जन्यावासो विविषयेऽप्रात्वस्याद्दृयेव तामकमिति वोध्यं तु तरस्त्रोपस्याप्यमाने
ति उत्तरस्त्रे उपसंख्यापमाने स्पर्धः ११।११। एमोर्नेपुंसकात्। सत्वमपीति साव्रत्वे कृते लुग्प्राप्ताविति भावः। पादिक
मिति। कृता कृतमलंगि त्वमान्वे रागादिकविन्नि सताम्युपगमादिति भावः। तेदे वोपपादयति। यस्ताद्धर्मायोगिति उपसंहरति
तिसंपादस्पर्दिस्पर्धः। पथ्याऽत्वन्यास्ये इत्यस्मिन्निति। यथाऽत्तु कृस्यास्ये। तडपसंहृतेति तच्छन्देन मकृतेऽत्वविधायकं परा
मस्यते। तस्तंपादितनिमित्तकेनात्तोमिति। तत्स्मांततरेणा उपपादितः संपादितः प्रवृत्तिविघातो यस्य तत्स्वकं ग्राल्लं रामः
दुर्वत्वमित्तिस्पर्धः। पथ्या नासदेवलहः। पत्वेपिपांउवामांवलवत्वमेव्यव हरतितद्धिस्पर्धः। वासुदेव एहायत्वादिति स ८

द्लोपे वं वमी॰ न त्सह त्पं तस्माच्चेत्यर्थः विलिङ्गा विरइति इत्यपि दधतोति श्रानुपयस्यते। वचने श्चिना यी बहिसिद्धं इत्यपतिके
चित्त्विति॰ त्यदादिषश्चेति वकमिति भाष्ये काकु॰ नवक्तव्यमित्यर्थः हेतुत्वमसिद्ध एवांतरे गानयीति मापनत्यइति तद्रा
रूपः एते नैतस्मात्प्रवत्तात्स्त्रंतरं गानयीतिस्माप्यः सामासिकत्तुग्विधय एवेति भाष्यं त॰ यएका॰ एदू॰ हृस्वादितिस
त्रस्य भाष्यविरोधात् अत्र गस्य प्रत्ययोऽर्थि॰ ति॰ अंगस्येति मितात्म स्यर्थः। नपुंसकाद्योविहितइतिनपुंसकात्स्यादिरे
र्थः नपुंसकात्स्यादिति नपुंसकत्वविशिष्टां गाद्यादित्यर्थः। कथं पुनरर्थेन यो वीपर्यमतन्त्राह इत्राह्वकारकं चेति श्रा
दिना विधाने। लिपाइति सत्रस्येन नत्यर्थेन यो वीपर्यमस्तीति भाष्ये लोदं विरुध्यतेतस्मादर्थग्रहणमिदमस्य भा
ष्यस्य नपुंसकार्थां दंगात्परस्येत्यर्थः अर्थपरस्य नपुंसकत्वाद्धस्याप्यर्थमतियाद क्केलत्वरोतिभावे॰ अत्रनङ्॰ विधौ
नपुंसकग्रहणाभावात्कथमनायाभ्रम्हावनमतेत्राह नपुंसकस्येतिनेन घं दसीति॰ वाक्याभेदेन संबंधादिति भावः। अ
स्यपो वहुत्वमिति लिंगव्यत्ययेनापीदमिध्यतिकिंचाभिध्यकेतिमापः एककार्यस्येवेति नात्र तस्य विषयो तस्य वसर्वना
मसंज्ञायां संज्ञामतिधु घअत्रारब्धइत्यन्योऽस्य स्याद्विबन्धाद्वइदृत्ताविमते नमत्रामासास्यादिविशेषणं नपुंसकग्र
हणानित्युक्तमिसाह विशेषणतोति॰ नपुंसकार्यविशिष्टे इति॰ गुणा॰ क्रत्वात्म सस्कारइतिस्माया दिति भावः॰ नैवे स्विति॰ किंत्रा

इत्याहोपेइत्यर्थः नतु निमस्य एकतरपदृच्छ इत्याविकारइत्यनेनान्वयः उक्त इति वक्तोषः नत्वहेत पचेष्ठे त्याहिः नाव्यस्य
वि.७१ पदस्य पचेष्ठं सिध्यं नगत्वाद्द्यर्थपद्रू एवेव संग्रहाद्दं सं भवाद्वा स्य पद्रू स्य कोधं नराभावेन वार्तिकह्ल तो विकारेन उक्तं
८ इत्यर्थः एवं वरू शमानासंभ वेनहिद्विशेषणमेव लिंगग्रहणात स्माद्वेम रूतस्याग सेतिनिर्णयः अन्त एव वाक्यादिति
नास्त्वित्याद्यह्निनपुंसक ग्रहणाग समाना न्ना त्रंनेस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यादित्यर्थीनेनवदृशोदृइतोपेक्षुनाभिवहृ
इतीत्यत्रनवद्भिन्निदइति पेक्षुते वहुस्दं नइत्यत्र चतुःस्यवतीति वोध्यं ।२३।२४। अडु । अमाहेत्रोस्त्विति कतरत्सदीपेति
भाष्योदाहरणस्य हे कतरत्तवपद्वपर्यायी वोध्यः निहतिलेद्दातइतिदस्येत्वाया फ. नाभावादितिभावः त्यदोनांत
स्यले यइति उत्तरसत्वेस स्यग्रहणोनकश्चिदिस्तोपित्तो यद्दत्यभिप्रेत्येदं ननुद्वारणार्थस्यापि निहतयेऽनुनासिक
त्वभावस्य फकग्रहणमाह उच्चारणार्थो नेत्विति परेतु विधेयविषये उच्चारणार्थस्यापि निहतिर्यत्वं विनांऽऽइत्यैमेनि
अननुनासिकत्वभावःस्यफकं वमादेनुमनुनं भान्तपदेत्वाइति ताभावात्स्येषां हि यदाद्यौ याप्यतिकालेधानुतं तेषामुप
देशो धान्नवदेशोऽस्यनुविधानो तरमतिदेशो न धातुत्वंस्यानित्वमन्नावेनभावादितिदेशिकधानुत्वंग्रहीत्वे क. त्वंत्वा केया राम.
हुः॥ नतु येन नाप्राप्तिन्यायेन दुर्कातुको वा येक नरदित्यादिरूपाणि हि दुरत ग्राह कार्पिभेदाद्वेति नतु कार्पिभेदेऽपि तुल्य ८

दोरिव धोधकत्वं दृष्टोदर्मितिन्येहृष्वेराह भाष्ये न्यथवादिदिति । ननु त्रिङ् कारक इति वृत्तं पुरुषमनाप्ताह इकारस्येति स्व
रूपेति । विवक्षितादेशास्वरूपेणार्थः । नाधीतिपरत्वे त्वहेतोरेवाप्तनन्दर्थमेव विधेयस्याप्यन्ः पूर्वनिर्दिष्टाः २५ नेत
राख्यमावाधं तेरुति विभाषयादेशाद्वा हेनामेवोध्यतेस्पानिमेरुमाक्षित्तं च हृष्वत्वं पपमितस्यादावमादेशक्रतेस
स्पशेषेलोपेनान्येनित्यत्वे कृते तस्यः शास्यादितुन्नासंनिपातनपरिभाषाविरोधात् । इदन्त्रो ध्वपित्तंनिपातनपरिभा
षामहन्तोऽग्रत्र पूर्वपदस्येति कृता तकारस्यापरं भाष्यमेवमानं ते । प्रथमयोरिति त्रामसत वन्योमग्र मेवेति व्याख्या
नेभ्रुनः प्रसंगेनरूपाद्याधान्तपरभाष्यविरोधः । अंगाद्वृत्तपरिभाषात्वेव क्वापित्तस्यासिद्धये भाष्येऽप्याद्नात्त्वी
विषयेपिपूर्वपदत्वासंगतेर्ध्वव्यक्तस्यवन्यादाहीपस्तोक्तानतोजरीदु । नद्रुसे । तेषु एतत्परिभाषाक्ता यतोतरं
क्षिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनमितिप्रश्नेपि वेदिपलाप्रतिषेधोनवक्तव्योभवतीत्येवोक्तं न तु क्विन्विदपित्तस्यं प्रयोजन
त्वेनोक्तं प्रसेोपमितपक्षासिद्धं ते ग्रसंमितिसेवष्ठेदइति स्पष्टं प्रथमस्य स्टोरनादेशा इति सूत्रे भाष्ये । भाष्येक्षिप्रवीत्त
विधपदस्येवपाठः क्वचित्तु त्रिधम इति पठ्यते सोपपाठः । अम्मः सर्वनामस्थानत्वाभावात्तस्य कृतेऽपि गतत्वाभावाच्चे
त्याहुः २६ । उपान्त्यस्य घांडः । अत्यस्य कारस्येति शेषे लोपः इत्यस्यार्थः संपद्यते इति सर्वादेशापन्नसंप्रसारणस्य रोभावि

९

प्रतीत्यन्तमिति भावः । न गोसख्यादेङो विभक्तेरनादेशान्यत्वाभावो वीति हुर्योरिः परस्य एवैङ्गविभक्तेरेवादेशान्यत्वात् । नवगो
वि. ७०१ णौ इंगवली पद्इति परस्य अभ्यासस्यैव पत्वं । एकस्यापि निवृत्ते एव वाक्यार्णागयो लुतास्य इत्येरिमात्रायातः अनादेशाद्इति नवा
देशापत्वाकथमपवेशोषड्इतिवाच्य अनादेशापदेलायवेननत्व लक्षणस्यैवागीकारादिति भावः । नहितस्ख्इति । अ
लध्यहरोतठिल्लानाविति भावः । ननु विभक्तेरपमादेशो न परस्येति कथमत्राप्येमापेऽ तत्राह पदेशाद्वेनेति अस
वमापस्यद्वित्वहराने वत्वाम्यकमिति गोधम । १७ ॥ इमयमा ॥ ननुसम्प्रमत्रावृत्सानेकार्थत्वेनाशयौ इतीरेवसहा
मितिनिश्चयाभावेन कुतोपमेवसंदेहो तत्राह मापधान्येति । लिंगविषयसंदेह स्यापिति हानमाहतत्र पदीतिश्रुत
इंगत्वमेवदर्शयति वर्गस्योति । ननुमत्स्यपयोर्महणोतिद्गगा घुपोः प्रत्ययपोलितिपतसौर्महणां कुतोनेत्यत आह
मत्स्यप्रहरोति । स्त्रीलिंगानिर्देशोनुमयमादेशा शानांसुपंक्तिकेष्वेवरूढत्वाद्न्यत्र हणासंभवेरवनेति भावः । समु
दायस्योति । सम्भावयव मेदस्योत्पत्यर्थः साहचर्यादिति ३. इति तु समषष्ठीवं समपमरमेवस्यवं वृद्धिवनाविर्देशासा
मर्थ्यात्तद्वितीयोपि प्रथमरादेशोनस्यात इति भावः । अज्जादिविवेशावितिः पर्वतसादिविधिः पञ्चाद्विशेषणात्वं राम.
इयदत्तपंविशेषमासाद्यमाप्रमोमारापातदादिविधिरिति भावः ॥ निद्धरणोति चवनविपरिणामेनेत्यर्थः अदेनं ९

कारइति त्रासोने तु ज्ञारस्ताथ्यो कारेणाविभक्तिकोनिर्देशाद् इत्यर्थः एतत्रेवेति तस्य नम्रुगमेनुबुंस्वर्थोसिद्धिरिति भावः
लिंगत्वमिति पाठेत्रस्त्राव जंतात्वाग्राह्यलि इमितिवृक्षस्य सोरिस्यचेवः नतुवृक्षगानिमत्राहेशाविभक्तित्वात्के
यमान्वमतस्त्राहवृक्षाणित्यादि लोपेइति अंतलोपइत्यर्थः समवव्वसिद्धांतइति भावः २८।२९ मसोमस।
शेषेलोपषि लोपइति शेषइति विषयसप्तम्यास्थानीनिर्दिष्टः मपर्यंताच्छेष इति भावः टिलोपेत्यपेतिस्व
वटि लोपांत्यलोपयोर्वहृत्यात्तदोषेन यवस्थितिभावः टिलोपक्षे चेति ग्रपमादेशापवादे इत्यंतमनदुष्ट इति कर्याति
कुरिति भावः। नन्वम्पमस्त्राघाकारस्यात्तनिष्टमि स्वरेपिनकश्चिद्दोषाऽतस्त्राहकर्षात्वतइति उत्त्यारणकमेति
इरचिंतनिर्त्यात्रपाघानिमित्त त्रयास्तांत्र हणाद्युदात्तश्चेत्यादावादिम हणाद्यास्यात्रत्रसोस्वेनात्रमप्रमात
ते स्यात निमित्तत्वातास्वेरणापत्रानुदात्तेपरतउदात्त लोपत्तस्योदात्तइत्यर्थो दादेरेवेति गोधं स्वामस्त्राधमसोत्रा
देशोनाच भाव्यमिति स्वेवमित्यत्वाहाकमिति वाकः शेषेलोपेटि लोपेवेति पाटिचोगमालंकारादृत्तर इति स्वस्थापा
दानेविनाभावी सपिविवृत्तजपेनान्योहेतुर्विघत इति भावार्थः शेषेलोपेटिलोपेवेतिपाठेपिवः पूर्ववत्तापवुत्तरत्वादि
नोऽ यमाद्यापत्तस्वोमोयमितिवोरकेव वीनुपपन्नमतस्त्राहस्मवेति। अत्रउनरंपटनीयेतथा वष्टेतनदृह्रमितिाप

दिसस्सकारक इति। निर्दिश्यमानस्याभाविनो विधिमानस्य गादेशा निवर्तका भवंतीति सकाराभावे सकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नो
तीति भाष्यार्थ इति भावः। अत्र व्याख्याने नवेत्यादिभाष्यस्वारस्यं मत्वा पक्षांतरमाह अथवेति। द्विपर्यंतानामित्यन
सि॰ ७।१ भुवपाण्यं न नु निर्दिश्यमानस्य नहि स्थवेहि नत्वानस्यादेतस्मादाह पक्षांतिति वचनसामर्थ्यादिति विंत्त्वमिदं अतिव्याकमिति
१० गोगोवशिका मे त्वात्। तस्मात् त्वनस्यादि त्येव भाष्याशयः। इमसिति। वेद् कइस्यर्थः। उत्तरोवेति। स्यदाप स्तेकृत इति
यजादेनुपपत्तमिति स्तनेनयतिपाघनइ पदे॥ माछेस्त्वनिषेध इति। आदेशात्पर्वीनुस्दइत्यर्थः। आदेशोत्तरंता
नस्यतुनि इति। कर्तृनयाकोगिस्तुइ नित्येषस्य बत्सर्पः आदेशोत्सदि त्यापनइस्यनेनगत्वात्सलोपविधानमुक्तं
न चकस्तुदमास्यपारने दोषः। ननु षकारादिसामर्था लंपतस्य स्यात्। किं च मतमाह कोष इति। तिभाष्येणः सइति पः
देशपः सः प्रसिद्धः आदेशोरोप लोपः सति। तोनोपतंपद इति अत्तराः। न च वनपतेर्दोषमाह लास्यविभक्तिपिदोषल
त्वाभावादादेशो इति दपं तपत्ते। अतसाइत्तोवस्यचति। अवस्थित इति। अनस्थलोन इति दोषः। अवस्थितिरिति बाध
नं प्रतिषेधत्वाहेनानुस्माति विनहिते साहेदप इति। ठापिसेति। अन्यथा वासे सादीनष्टस्यात्। तेन संक्षिप्तान्तमरिमा रा॰
षमायदस्यादि त्यनव्याकामिति भावः। ननु लिंगस्यार्धं पर्यव्यात्प्रयुइ स्माहहपे अलिंगे इत्यादपपन्नमतमाह अमिधे १०

पस्येति· नच्चनयोरैश्वर्याविच्छेन लिंगप्रयोगः प्रावरणकोत्तमाह यद्यद्विभूतिमत्त्वं तद्व्यस्यार्थस्य संख्याकारकता
मं योगादेवेति भावः भाष्ठिविष्टीषवाचीत्यनेन तदावादिर्विवक्षितः ततनेषां योनकत्वाद्वीत्यनुपपन्नमिति क्रमे
तेन विविताबकेन खल्वपीत्यादि श्रुतिरूपनेनमविसत्त्वोकेतेषां वद्योतकत्वमेवाभ्युपगतमिति भावः ननु श्रद्
निमित्तस्येति· श्राद्धानुसारेणैवाग्न्यागतिर्नैवस्त्वनुसारेणानतद्ध्यानेपपद्य इत्याह तदस्माकं प्रमाणमिति· पवनी
सत्त्वक्रियाप्रधानं द्वितीयेपदमर्थस्याप्राधान्यं कर्मत्वेन प्रतीतिश्चारनीयेनु क्रियायाप्रधानं तथा च लोह
मे इमपत्नाश्चिर्त्वेति द्वितीयेति· सप्तमेतितृतीयेविच्छुक्लाह क्रमोरमेदाध्याक्रमाय· वलत्वेकमेव सर्वत्रापि श्राह
तदेहे प्रतिमा समानस्वव्रज्याव्यथेद्वमत्रेरख्याताततरमाहकेसारीनां वेति उद्विविषयाणामिति कल्पकश्रीत्री
रितिभावः कंसारीनामिदानीमविद्यमानत्वादिति तात्पर्यमापः श्रात्वद्भुतिलोकव्यवहारेवस्त्रद्रव्यस्यपत्रार्थसाम
र्थ्यमवगंत ततो मोपोथीः सततत्रमितीनभवति सुमतिनि सिद्धार्थमतापनामश्राद्गमचोग्रान इति स्वर्थनिमित्तकेन
रादे न भवितव्यमितितात्पर्यार्थ इति भावः श्रुत्यर्थस्वरूपाश्रदेनेति· निरनुनासिक·पाठः प्रकाशस्यप्रबन्धातनरपीवेकोर्थः
प्रतीयते सोन्नार्थेन आहेनोपाते इमर्थः वस्त्रतपस्यालिंगव त्वं दद्रूपानिरसीवेति· ततश्च केवलत्वष्यमारस्याभ्यान्ति

गविद्रेषात्तवगतात्पलिंगत्वमुक्तमिति भावः । एवं सत्यप्राप्तपद्यस्य तत्वपत्वं तु कारकत्वेनान्वयादेवेति वोध्यम् । साध्यापत्त इत्यस्यार्थे
वि.७१ क्रियेत इति कारकादिभिर्विशिष्टः । अव तत्र गतिकर्तृत्वात्स्वीयलिंगत्वमुक्तं पूर्वं तु लिंगत्वं साक्षिसर्वेषामपि धातोरिति विशेषो
ऽनुसन्धेयः विविदितिष्यत्र लिंगवत्त्वं सतत्वप्रयुक्तः स तत्र वानिकोऽयं न प्रत्यात् । दिलोपतत्वं नार्थं कस्य । वास्ति याति नपरिभाषा
११ याराधोऽमासेः अत्र सवर्णिकृतानाम् राधत्वविषये एवदापूर्वविधौ तस्माद्बोधकोऽनन्तु त्वासामान्यतः यावत्पूर्वविधौ । अत्र
न वार्तिकाभावादित्याहि त्ववेक्रदेत्रि नीतिनुषत्वात्सत्र वार्तिकविरुद्धत्वाच्चेति न तत्त्वं इत्येवमन्यत्र प्राहरइतिबोध्यं
। एवं भावे इतिअलिंगत्वात् तस्मिन् यातपरिभाषया वाऽन्तरभावेसिद्ध इत्यर्थः सत्सकारस्य ग्रहणं वेति वन्याय इत्यादित्राय
यादिति अत्र सत्रेसकारस्य ग्रहणं भाष्यकृत् पदः पीः सुद्गाग्रहणं चाग्नीयलच्चस्यान्ते न यस्य मोतरयइत्यो श्वेति सत्र भाष्यो
दाहृतेति त्वाकस्मिन् सादेः भाविनुदेपि व्योहतिः । नहि सत्त इतिः वादानिमत्वमसंगतम् इति भावः । कितकिति तथार्थ
धातुकविषये ऽसोरमयी गोमय अय स्पवमयोगे लोपई । स्पने नोपायेन प्रतिपादयत इति भावः । कथं तोहि स्यानिनं
निवृत्यर्हि वाः अपिपत इति आस्मि मवहारीत आह वान्ये योगे प्रकृतगवतः वुद्धिविशिष्टत्वमत्र त्यपदेऽनात्मर्वमानि राम
तद्धीममसकायां आर्धधातुके अघद्धि प्रतिपादने न तद्वुद्धि निवृत्तिः किंपने सेव चविषये आरोप्यत इति भावः । भाविनः ११

सुड्गति· भाविस्तु इवुङेरित्यर्थः तत्रेह निश्चासो भावात् अत्र सामः स्थानिलो ग्राकमिस्थानिवत्वेनसास्त्र
मेननत्वान्वमनस्यागातित्वाकमिमादेशस्ययोजरयरयोरिमित्स्वमाख्याताह तेग्राकमुउमावोसिद्धोग्रा
ग्रोवसान्वस्याहापोरोयेगाद्वेशः ग्रादेशस्यान्वाभावाद्यात्वननुदनवपत्रभावीसुदनत्रेवायंसासोभावि
तस्यसर्वधातुकस्यपारत्वादितिभाष्यविरुद्धकस्मनाप्यर्थमितिदिक् ३३ ग्राणग्रोणवपेनिसनससातिलाति
त्वरेरस्कारेरात्उपातेनोदात्तइत्यनेनोनोदात्तत्वमितिहेदितिभावः एतेनत्रीणिदुतित्स्वनमिस्वपारसः नन्वौते
पिहित्वात्पूर्वमेनत्वेनत्वात्रेकारेवोपपचर्गाभावेनहि तेननस्यादितिकत्वमितिस्वपुरुमनेत्राहस्सकारेवोद्युति
मनुद्धिस्वेसकारेश्रीवोर्घ्री तेननस्यादितिकेर्थं हूतंस्याइत्यत्राह स्कन्देरोरुद्भतिभाष्येपरत्वाहोत्वमितिस्सकारे
ग्रावाधकमितिपूर्वः पत्वः वार्णोदान्तमितिति मप्येयेपरत्वः पूर्वस्यविधानादिदमप्यात्तमितिभावः स्थानिवद्भा
वाभावइतितत्रसतिपरत्वात्देकारेवाग्रांविनइत्यर्थः चोरकेनस्थानिवत्वमनाग्रिमस्वीहि तंनसदारयमा
हहिर्विवननिमितेइतिग्रविषयत्वइति स्थानिवत्वसावित्रिनामित्यर्थः परितहीं निनिसवंस्थानिवद्भावादिति
हेन्द्रुरयोस्थानित्वसत्वोदितिभाष्येपुरुमितिभावः नन्वनवकाशमोर्तदीर्घत्र हन्निमपिवाधेनेत्यतआहक्तर्वेति·

शि॰ ७।१ श्रौतं न तो हृद्दित्तस्यानिवत्वात्तद्भित्त्वमिति क्रमसमर्थपदं न च काङ्क्षात्वमाश्रितं तत्रापि स्वत्वपरेकादेशात्स्मा
मान्याये हृत्किं नु दीर्घापेक्षमेवेति हृद्भिर्भवत्येवेत्यर्थः न स्याद्दृष्टित्वत्वं चेति ३४।३५ विदेः ज्ञानं नु वस्तोः किं तं न
गुणस्याभावापत्त्या तस्यानिकत्वेनादि त्यादेवासिद्धेः किं नु सामान्यग्रहणार्थं तस्य चानुबन्धं तदेरणादि संभवात् किं कथा
१२ रानुबन्धेनेत्यत आह हलितिङादेर्वा स्येति ननु वस्तु रूपकादेरसानुबन्धक इति किं मुख्यतेनेऽनुबन्धकत्वमस्योदित्तत्त्रा
हस्यानिवदिति ननु विधेयविषये उच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञा वक्ष्यमाणे वेत्किं वा लिपि लादुगितं दृष्टे मसि स्यात आ
हसत्यपि वेति न ह्यनुबन्धकेति । पावदनुबन्धैरनुबन्धवतां न स्यात नमद्दृहितत्र ग्रहयोरतद्धि त्रिधात्रसंज्ञा नैति माभ्यामर्थ इति
भावः उपलक्षणमितिस्यात् यथा भाष्याक्षेपमित्यर्थः । ननु घस्तोः किं लङ्गुणमतिषेधार्थं स्यादिति मन्त्रासंगति
रत आह मन्त्रसंयोगादिति आतिवानित्यादेन लोपः किंत्वस्य फलं रेधि वा नित्या हीह त्वाभ्यासलोपो वा नष्टि
ति अत्रमात्र्यं स्यात् किंत्वेतस्यासमर्थ्या भावादि दूपमिष्ट तद्दिति निषेधसत्त्वात्मा परिभाषात्वादिति भावः केचिदिति
अत्रत्य ग्रहेणेति त्वस्यासमर्थ्यात्पतिषेधविषयगुणस्य निषेधः सर्वधातु अतएव केचित्तु किती ननु ह इत्येतत्स्याभ्यासलो राम॰
पावपि सिद्धाविति भावः ३६ स्वमादिनत्यात् विरोधादिति त्वोपदिष्टे समासासाभावादिति भावः अत्र नाविधावित १२

तेकारसौहृत्वाद्दैवादेवानां विधानादिति भावः। अत्राप्युपमानोपेतित पदेत्राव स्थापयामि देसार्थ इति भावः। तत्सुं पदे ह्रीव
म्नाव इति भाष्यमण्डकं स्यात् तत्प्राह उपदेह्रीव म्नावोवक्ष सद्गुत्से तावतिति॰ अत्रद्यपोभाव इति॰ अत्रथोभावे तेनादेवाभा
वार्थ्येमित्यर्थः। ननु रूवे रौचार्थ त्वमारव्यपी भागो नसूक्तोन ऊक्तेति नडूस्त्त्रे निरूपिनन्वेवे सतित्सरवायेत्स्साधे वस्मात्
तत्प्राह पवे विभावे तिमाष्ये इतिं पीत्वाम यापेति एवं वन ऽयपीतिं सत्रमत्संगत ते स्यात् उपदेत्रा वचनाभावे इति भावः। अ
यापीति॰ तदेत विधि विषय एवैवाय दिमावानन्तुपहागमाद्इत्येतद्धि षपे इति पयम्भुवनाम्येतेसर्थः। इदं नुसौ वै
वपादः यदितिसूत्रस्य भाष्यवि रोधात् किंच सेदूत्वमत्रा स्त्रीमत्वात् स्यानिवत्तेन दुर्ग्रमसिनमे॰ केचित्तु विधिप्रव्वस्य
निर्दिश्यमानत्वाभावात्तन्निर्दिश्यमानस्य वचपदे हि तत्वान ऽयपीऽ साक्षिदेवात्र दोष इत्याहुः। दीर्घत्वस्य॰ इति वेमस्य
समासापेक्षत्वमित्यादिना तत्र दाक्षाहुः आत्मपदेनि निमित्तपदे वेति भावः आपयतीति॰ एवं नऽयपी सापेक्षाय केयो ध्यं ननु
ऽपूर्वहणं स्थानिवाल्वे ऽनार्थ द्वावक मुक्तमिति वालितार्थकथमस्यार्थस्य ज्ञापकं स्यात् तत्प्राह स्थानिवत्त्वे सूत्रे॰
यतर्थ इति वंयमर्थमित्यर्थः। ननु सपूर्वपंसकादिया ठादेवस्य वभावः स्फिक्ति तत्प्राह समपदेति॰ मकरगत त्समासाविधार्थ
एव स्यात् इति भावः॥ ननु एकं नवि दत्रोपि स्यात्वेति अंतत्समे वेत्यतत्प्राह एकं नतः समासस्मा सइति॰ ननु विधी भक्ति
त्वात् तत्समा पूपदेन एकः सामानाधिकरण्यम तत्प्राह इति॰ दूर्वस्याइतिसमासक इति सत्पीष ष्ठार्थे सोनीति वातुपकं॰ सस्

12B

दायानामिति । समुदायनिष्पादनं तत्त्वानपेक्षाकरणमपि किंचिद्विभिन्नपाठेन नान्विवक्षितमित्याशयः । ननु क्रियपोः समानक-
वि.७।२ र्तृकयोः पूर्वकालत्वमिति क्रियावाचकात्क्त्वाविधानेन तस्मात्त्वाकालकत्वमेव क्त्वा [illegible] पीत्वा सुहितः कर्तृत्वे दोष इत्येक-
त्वे । संपन्नस्य हि क्रियायोग्यताया अपेक्षया तुल्यापेक्षत्वादिति द्वितीये समानशब्दार्थोऽपेक्षयेति सम्येतत्वेऽपीति । त्वा त्वाकालकः सं प्रत्य-
१२ ङ्गसमर्थो ग्रहीतीयमानक्रियासापेक्षत्वेऽपि समर्थः । ननु नन्तमर्थे द्वितीये सत्त्वात्तु रेषु त्वान्ते बहुकपमनन्तः परस्य समर्थत्वाभो
नञ्ग्राहकत्वे नञ्नत्वासामिति । वस्तुतः पूर्वग्रहणमनुत्ताः न तद् [illegible] पायमितिनिमाख्यात्रापः । नन्वनञः परस्य क्त्वो
न स्यात्समर्थत्वनत्वकरणेन नाद्यः । ननु तद्धात्वर्थेति माख्यासंगतेः नान्त्यः सहृत्येष्या है धातुना व्यवधानात्तस्य वनाय
तेः समितिवश्रुतेन्नाद्येनपराम्परस्य समर्थनञ्ग्रानञ्ग्राहनानं नविधिश्रवेति येन विधिस्तदन्तस्येतिनं नविधिश्रवा [illegible] नाम्नी यत्न
इति पूर्वं समाने तिनिवृत्तौ ख्यापकं निषेधनादिति भावः । समयग्रहणमपि माव्येतिश्रवणाद्वाप्यवरणमः । नन्वेवं प्रकृतेनाये
नस्याद्नञ्ग्राहकत्वेनेति । यदत्त्वनिवे धनमिति । नञ्समानाख्यानादिति भावः । माख्येपवामतपयगृहोत इति नवविधो
ख्याभावानन्नविधेः कथं माख्यः । नानेनापूर्वेनन्नविधिर्नोधनं किं तु येन विधिरित्यस्यैवेतिवाच्यं शक्तोत्स्य ते नोपलिप्य राम.
नवाक्त्वनपेविनेत्वापादाननं नविधेरर्थान्तरेन । तत्त्वनामपेषामहं केन्तु यस्मादित्वादिवानिकमेवव कृतोत्पन्नावतिक इ १२

त्येव युक्तं । अन्यथा वनीरवे सादैसमाससमन्यपदविकल्पतस्मिन्नेनास्या इति निषेधः स्यादेव सत्तु सौत्रस्यैव समिति बहुव्रीहिमा
वः । एवं च समासे ऽ नञः परस्यागतिमितनिर्णोनावयवस्यानिर्दिष्टमाननस्या स्फोत्स्वविति त्याचार्य इति स्त्रात्वाकालन्का
दो मद्दो बहुव्रीहिमावः । भाष्ये गतिकारकपूर्वस्यापीति गत्यादिसन्निधाने विग्रह एवैवाग्रहणानन्यग्रहणान रस्संनि
धाने धातुग्रहणयग्रहणसमुत्तरस्यापीत्यर्थ लत्प्रत्ययगतेः स्फातेरिति । तदपो ऽ समासिति । तच्चनु परमहत्ते सो हीवर्ग नार्थ
स्यादिति भावः । भाष्ये परमहत्तेति सन्महन्तमसेतिविग्रहे बहुव्रीहिसमासः केवलस्यापीति यच्चनुगति कारकपूर्वत्वं
न च विग्रह एवैवाग्रहणात्वं न केवलस्याप्यत्र तु केवलस्यापि तत्र सिद्धिमाव अगतिरन्नरेडस्य च वागतेः पूर्वपदस्य
तापाः कात्तेउत्तरपदे कार्यविधानात्समासावधानेपि केवलस्य तत्वेनाग्रहणान वेष्टतया सामानमल्लीति तात्पर्यः
आचार्यआह नचैवं अवेति । अन्ततऽइति नमि ग्रहणवपसे वमन्यत तहऽति ह्यापं तस्मादिति पन परमहत्ते समत्वनेष्य
नेमहत्तेसमत्वे व्यतेत तस्मादिति स्पर्धः वीरकटइति । अत्रमानमि हाइति दोषः । परिभाषा नाम्न प्रयोगमात्रानाम वाक्यन्तरग्र
तिषे परमहत्ते सर्वैव मायो मेइवेचमय हातेन्यचनमासीति तिमावः आचार्य आहेति । भाष्ये एवकारस्याप्यस्य
ते स्यादित्यावत्सीसिति भावः पार्श्वेतत्र सावादित्यात्स्पसम्मतानालिः हायो तसमासोपेइति । ज्ञा । अत्रवहिसमप्य

पि. ७१ ह्रोति । यद्यपि तत्रादिन पमेनिविदे ऽस्य ग्रहणपरिभाषा विनापि सम्भवस्य तदन्तत्वात् सिध्यति तथापि तदधिकग्रहणाभावाय तद्विषयस्
तामात्रेष्याव काशो ऽस्तीति बोध्यम् यर्था यादिशब्दिवि प्रतिषेधस्य त्रेउ कं कार्यकालमिति । कार्यकालपक्षेपि शास्त्रस्य पादकृतमप्रत्यान
१३ पगमादित्विं स्मिं द॥ सं कृति नेत्येति स्मिविधौ भावद्वनुत्यतीनुत्वा स्त्री प्रत्यपत्वाभावाद्रुत्यनुत्वाद्वत्रमसप्रग्रहणपरिभा
षोपस्थाने कृति नियमस्य दृष्टित्वरो स्याता मिति यद् त्वात् कृतग्रहणपरिभाषैवात्राश्रयणीयेति भावः । तत्र कृतग्रहणपरिभाषा
षापामविज्ञाहेनकेवलस्याविग्रहस्यान केवलादपि कं हापि हस्तास्यादिति वाच्यं गतिकारक समंसिव्याहारे तत्पूर्वस्य ग्रहणं त
दस्य समिव्याहारे तु मध्यापग्रहणपरिभाषासिद्धस्य पीतकावेरपीत्यत्र षवशु योगादिति रूत्रे सां कृति नस्य गतिकारको
पदानमितिकृतग्रहणादेति त्रपरिभाषाप्रसिद्धि कृत्कामा षीमस्य पग्र हणमिति तो पसिवमवति पर त्वात्त्याप्या पिकृतग्रह
णपरिभाषानमवतीति कुतइतिस्य वै षेष्ठासि । अनिष्टापतीनदेव स्वेइति भाष्यापचैः । केवल नस्यापीति । गत्यायस्मवधाने
इतिभावः । गत्यदृग्नकृतो साधाविति गत्यादिसमवधानेपि तस्कृतमात्रग्नेकृतस्यासाविति वीवत्वस्येति ग्न पिज्ञाहृत नुलेन रम.
यत्वं न त्रै वेतिभावः अप्रवं भावः त्योऽतस्मसमासस्यत्व विसर्थी लक सत् वस्यत तत्र स्वविपदापे त्वापां कृतग्रहणपरिभाषया गतिका १२
कहृप्रमेव तत त्याईं यत इतिवः मकृत्वोस्यत्र तम कृ सेस्यत्र व नमविष्यतीस्य न स्यद्वेग्रहणं प्रपीसिति । गत्वानु पस्थानं त्रा । यद्य तीति

ति· तत्रनुपस्थितोत्पन्नांतस्य समासस्य तदर्थी श्रामः प्रत्ययलक्षणायरिभाषया तस्यान्तोत्पन्नत्वाभावात्। तथा च समासे विद्यमानस्य
न्तोतस्यैव षष्ठी वा अस्य एवं चोभयोरेष वारस्यापाननत्पूर्वं इत्याव क्तप्रकमितिभावः॥ गतिकारकपूर्वस्यैवांतसमासस्यैतदर्थी लक्षणा
स्तिर्द्विं दरीपादितत्समीमिति तत्समीतिभुवः नाधायैतत्पये व्यर्थ इति॥ ३ उपपदसमासः ए नानि च तन्नानि संज्ञकानि नापि का
कारकाणि इति भावः एतेनान्तनन्तपदेन इत्येतन्नाप्यादि सम्बधाने पूर्वपि नामेव लंसमुच्चीयत इत्यपास्तं ॥ उपसहते तत्राप्या
ना कृते च न तस्यादि कृद्ये स्पत्वेन तस्य समासस्यानन्तरवैसे तदर्थायते इति सर्वे यो विभाव यंतु लिङ्गं तावेपरमकृतेष्या
दव मासु पापमाहन्तु नसहत्रास् व्ययादिति स्वात्वाकात्तकादिप्रायः तदर्थीमिं इत्युक्तव्ययादित्वेरुलिङ्गेपइदिति लक्षत्वक
यनेसु दसः स्नात्वाकालकद्विस्यादि प्याहृतये समासाव यवादिति· गतिकारकपूर्वमिति· तत्पूर्वमेवैतदर्थेः आप्येतस्य
यहसोपावदिति समासे विद्यमानस्यान्तेतस्ये तदर्थीदिति भावः। एतं पंसुतु कृत्। तद्धवेति तु कृत्स्नाद्वयोस्वेसुः स
र्वेद्वितः एांरसत्वात्त्वो वाकारोयास्यांतस्मो इत्यत्र विद्ये षष्ठ्यर्थं पूर्वेसवर्णो न कार इति· घोषवत्वेन तत्स्यादि तदर्थीः
उकारस्य इकार इति निरनुनासिकत्वादि तदर्थेः॥ विदितिस्यादिति· एवं च सर्वसवर्णो विद्युपये गपतिः तद्ध्री इकार इति
घोषवत्वाद् गतेमारणत्वाचैतदर्थेः॥ इत्याहुरिति भाष्य कतातस्यलिङ्गमाकितानि रतन्तदाहुका द्वादिति· ततः परस्यानुप

वि॰०१ इत्यर्थः। हि पाचेर्गेः त्वं दि लो पायाविस्रस्वरा थीं सरः ह्रादिनि एवं निष्पन्नः सरस्वती त्यर्थकः सरस्वती शब्द आयुरनाः संमतिन्तु वेदं तोरा
तेपक्यते। तत् सरस्वा शब्दात् इ लौकिको ऽपं इदं चेहत्नौ वेनि स्वेमाष्वे स्वधि। स्वरस्याः पुरोगा गोप्यः ३७।३८।३९। अथ पोमव्याः॥ ननु
१४ मकारः कः राणेन शब्दमप्यारंभ्यानेन कत्वेनामनेन आह मिन्न जातीये ति। एव कुस्यानेकः पुराव्यापारानमपदस्तादि इति भावः मकारो तरा
कारस्क इमः पो त्व्यारस्तार्थ आवश्पकः अनु नाहि ऽतो नेः संज्ञया चतः सौधः से पोनात लोपइति घः। चिद्रस लोपिलो पांगी का
रादि इति भावः वर्णोम्नि पत्र हतो वधुः तुरिति योग तस्यत शब्द अकार उच्चारणार्थ इति। आत्ति लिवइती इति यद्द इउई इति सि
चलोपः स्वर्गादि। ई। लुमनि दिविति। लोपो वो रिति लोपः तस्य वनालि इलनि स्वय न त्वम स्योवंद्दं मत्वा प्यान मकदेशि
नरति केचित्। ४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९। आनुनासिक स्वकुः नमाम कस्येति न इत्यादि इति भावः दीर्घा
वर्णानि दिवमानपूर्वभावयाम् स्मरसद वेति गोधां ननु च न्यासे कथंप्रतीतः स्यात् नंग्राह अस्य सतीति। ननु वस्तु
टिपरं नवस्यात् नंग्राह अस्त इति ५०। अथ स्वीरा। कव्यति। इति रामो इव संजीनि मादौ॥ मो व्यञ्जनरस नलो यामलाकुल
अनेवक्तव्यवेति गोऽनि ववाः ऽद वसुपानां वानिभेपं वमीबलाधिरध्यस्यानि नध्यस्यानी सेवमयोनि निमाष्परावरसानुसा राम
नमिनो। वदि वाति कल्पमवेंत्रा वस्कार स्यादस्तत्रापि इष्यते तदाव नमयो नि सेवेवाद्धः स्वापन परिभयोदि तिरत्पूर्वा तुह तोमा १४

धवः सर्वशब्दः प्रकारइत्यर्थः। आमि सर्वे॥ ननु यस्मिन्नहमिदमिति संभवति तस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् अत्राहमत्रेदमिति उत्तर
स्यत्रेदमिति। अत एव भाष्ये सत्त्वत्र परामर्शः। यस्यैवेति। त्रि। एतः षष्ठीव हुवचनस्य वेत्यर्थः सर्वं धइति अनु नास्तिकात्वेनेत्यं
त्तकइत्यर्थः उच्चारणमात्रं नाम स्वरूपमात्रेणैव तत्स्वरूपकत्वादिति भावः। ते चाज्ञाता इति। न च ज्ञातानां तेषामिति तस्यामित्वात्
स्यादेवः परत्वे स्वावयवे नयो वीप यो भावात् कृतो न स्यादिति वाच्यं अप्रगाधिकारे ऽपायं लोमित एवं न स्यात् स्वरविधाने नतस्य
तावयवइत्यास्यात् स्वसंबंध इत्याशयात्। आकी यनत्त तमेत तदिति सर्वे प्राप्ति पादकोऽयं छिविमेतत्तत्वापीति। एकीय न
तास्त्रवणो वी त्यर्थः छिवभावइति। अत्र वेदमेव भाष्यं मानैः न चावगत्मादि स्यो इंतं ते यः छिवत्ति व। तत्रत्याकारस्या
नुनास्तिकत्वेनेत्सं ज्ञकेत यात्तो पादिति वाच्यः आकारांतर प्रश त्वेयैरात्त स्यैवानुबंधत्व स्वाकारि तासे घात इति भावः
। मन्वास्तादेर्समवस्त्री हर्षिंदत्तां तरामावात् हि त्वमि दुः किं तत्त्व धूपतितत्वा पद्माये रो त्वतत्रा हत्र स्कृतइति वाशीं सां ग
मितित्याये न पूर्वे हि त्वं हि त्वं हि त्वमिदुः किं तत्त्व धपतित त्वापद्माये रोत्वतत्रा हत्रा हत्यकृ तइति वारांशी सागमितित्यायेन
पूर्वे हि त्वं हि त्वं हि मत्यपति मित्वत्वात् तागमितिभावः। भाष्ये नापरवाचामंत्या त्परो भवतीति। एवं च फलभागान्मस्ति त्संज्ञाऽप्र
ह्यात् तत्परित्वारंगायीनुबंधस्यानावस्थकत्वेन अस्याभोऽत्र प्रत्याहारांस्यादेवेति फर्वं पवित्राइदंवाकं स्मरवाहस्याया

पि कथं विधेयत्वं स्यादिति । असत्येवमपि सत्त्वमेव इति दोषः । सिद्धं त्वाह सर्वमपि न दोषः क्रियते स्यात्सर्वथेति । किमेतेति दु० प० क्रमेण
वि० ७१ महत्त्वेऽप्यपि कथं विधिहि कार्यं स्यादिति भाष्यं सर्वमपि गौरवमिति दोषः । अपूर्वे कस्मात् हि सदोष इत्युक्तत्वादुपशमः । प्रत्ययानां तेषु मध्या
१५ नुबन्धानां तेषु वीर्यवत्त्वे अर्थवत्त्वेति । उपसंजातनिमित्तं विशेषणत्वाद्यादिति भावः । विधिवाक्ये तु यावदर्थं संज्ञावाचकत्वे गोचितत्वात् इत्याद्येन
न कथं विधिरिति भाष्ये उक्तं न हि प्रयत्नान्तरं स्यादिति । प्रत्ययानां तादर्थ्यं विधीयते न त्वनादिनिविशेष इति भाष्यस्य अनुवादिनां तस्य
कथं विधेयस्य च समासान्तत्वाद्विधेयमिति । अपवादेऽपि समस्तेऽनरतीति । अपवादे तेऽपि नैव च इदमेव विधेर्यापादनोनित्यत्वमुक्तिः
भाष्ये उक्तं । न च समासान्तव्यवहारिके प्रत्ययाभावे न त्रावेनत्वानुवृत्तिरस्ति इत्यादि इतरः भाष्ये समासान्ते नावन्तेऽपि प्रत्ययाभावरूपिक
त्वादनभिधानान्न दोषः । विशेषेऽपि स्वीकृतेति । अत्र यावदसमर्थत्वेन नैव निमित्तं संज्ञात्वं स्यात् । सापेक्षत्वात्कथं समासोऽपि
प्राह समुदायेति । ततोऽर्थवादेन चतुर्थी समासः ॥ न वार्थवत्त्वार्थं तादर्थ्यं प्रतिपदविधानात्साधिवेशेषणानेतिवासंभवादि
भावार्थे समानार्थत्वेनादेशानन्तरमविधानेऽस्त्वसोऽर्थः । अर्थवत्त्वमर्थवत्त्वसाधुत्वार्थे वेदान्तादानात् । उभयोरिति । लोपे इत्याभा
वात् उभयोः सिद्धिः तुल्यत्वाभावाद्योगभाष्यादिति भावः । ननु नन्विति पदसंज्ञेत्युक्तेन अनुवृत्तेनोत्तरत्वाद्गाणिनिसूत्राच्च विलोपः स्यात्
नञ्समासान्त इति चेति वक्तव्यतेन यावत्साहचर्यान्नन्न स्यादपि परस्य सर्वत्र वाक्यसमासगणनिरूपणं न तन्त्रं भाष्योक्तन्यायानुसारेण राम०
न पदं प० १५५ श्रीरामः ॥ भाष्योक्तमपि योगातिरिक्तमपि योगवक्ष्यन्ते नात्रिवेति बोध्यं ॥ ५७ इति श्रीनागोजीदीक्षितकृते भाष्य १५

प्रथमे सत्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमान्हिकं। इदितो नुम् धातोः। इति मध्य इति अप्रयोजनत्व प्रसंभवेन संदेहात् अस्य द
र्थः। अस्य प्रयोजनं न स्यात् इह वधिष्यमाणान्तारासंज्ञावार्धदेशाय इति। उपदेशेनोपदिष्टस्य नकारस्य सउपदेशे सीतेह न्तु मिति वा
ति कार्यं इत्याह पचतीति पतिं विम्रमपस्यसर्वथा मावे राहद्धेति सस्यादिति। जिन्स्यादित्यर्थः ननु भाविगुरुत्वमत्रासाम्नि
प कुंठेत्यासे गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः सेत्स्यात्तीसत्र अत्राह संप्रति केक्रियाति॥ निरनीपिद्यतीति तोपवृत्ताभ्रति इति स्या
दिति भावः। उभयत्रे इति उभयत्रापि पचापविषये ज्ञानति हिनेर इव्रीननसद्गतस्य चवनव्राते नापि राधस्यात्रा कात्वात् प
रदेवास्या वहद्वत्त्वाद्याव पारमाशिगिमपिको धः। नन्वेवमंगाधिकारे विरुध्येते सत्र अत्राह ते न सत्वपंति॥ निये
नागत्वाद् अर्थमाह तिपमेनेति। न स्यापि व्यास्व्यानं पदत्वथेति अप्रकारे रामापीति। प्रथमासाधिकामे कारस्यामाभावादि
त्यर्थः निरनुनासिक इत्यादि इदंविंसंविधे यविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञा मा इति। नस्याम्नाथ्यो मे वंसस्य कृत
त्वमंसेत्यासौ अनिदितामिति नलोपप्राप्तं नयेइ दितवमतत्राह स्वमंसेतीति किं जातमत इति अत्र इत्यनामितामात्वनुस
तो पदेवीति विहितः। ननु स्वाविधानं अग्रमतपधालोपो प्यामीमत्वाद सिद्धः स्यादेवे सत्र अत्राह समानाश्रये हीति। बहिरंग
स्येति वहिर्नमितद। पेत्तनाम। ननु नासोसिद्धि वाभावे संदेत्ता हो इ लोपेन व्याद समानाश्रयं हीति। बहिरंगस्येति वहिर्भतमद।

पेक्षत्वात् । ननु तत्रासंदिग्धत्वाभावेऽपि तेनासंदिग्धलोपेन त्राद्यस्यानिकत्वेन द्वितमाकास्यासिद्धत्वमङ्गवधानलोपः स्यादत आह तेनेत्या
वि०७१ दाविति । तुटः प्रथमस्य डादेशः धत्वं नडकृतेत्याता लिडिदि बलिचीव भाष्ये कृतेत्यात्रानुनभावः साध्यः तदेवं धातुत्रह्रत्सांधा
१६ तुपदेऽत्राप्रस्यापानुमर्थमिति स्थितम् ५८ रोमुचादीनां ॥ ननु तं पास्य लक्षरा दीपदानेनत्रत्वव्यवस्या वा व्यादिश्ना स्त्र
पत्तो निरनुबंधानामपि नुम् स्यादत आह मकारे इति मकारः स्थानेऽपेन ननु तेषामनुमिपरस्य नस्यानुस्वारपरसवर्णौ कोः कुर्वे
न स्यात् स्रवस्नाप्रसंगो नत आह तेषां न लोप इति अलिडिताम् इमस्नेनः स्रस्यानुमोऽपि लोपकृतौ नेस्रत आह नस्येति । विधा
नेति । अतएव मुचादिष्वपि लोपाभावः प्रसिद्धत्वादिति । चिरत्तो नु कृत्याये न भाष्येऽप्ययि नङ्गित्यनि त्वादिकास्तु वपना
निर्दिष्टाचौ सादिकयोः सेट्त्वात् इडुद् इदिमाटेहि सर्वत्र नुमस्यात् सोपश्चनस्यादिति भावः नपतिताद्वति । अनेन न्मास
त्रमेदसो व उः दोषां नरमा आह गोरवेति ह्रिरवीनिर्देशादिति भावः अर्वी निर्देश व्य इति अधुनातु रपतं पत्त ह्याविम्मा
दिक्रमेणाप ऋते । ननु धिरवीनिर्देशादिति भावः अर्वी निर्देश ष व इति अधुनातुर पतं पत ह्यावित्यादिक्रमेणापद्यते ।
ननु धिन्वीति इकारनिर्देशात् इकृत्रसये गस्य धातोर्नुमुपपत्त इति कथं तापकृत नत आह अत्रैतीति । अत्र वेदं सि वृभाष्यां मानं व राम:
त्कतौ वि भक्ते धातोरिति सत्र पूर्वत्राप्यपकृष्पतेत्साम प्यीत रस्वैः लोम इति वाध्यंत न तु न हि द्वौ सर्वधातोः प्रसंगो नत आह यो ग १६

विभाषेति । अनञ्पूर्वे इति नो नुमिति चरितार्थ इति कुमारक्षिप्रमिति प्रश्नात्ह्रचिवीजंनु माष्यत्वात्स्वभंगः इत्याविषये परि ६०।६१ मेयलिटि
इत्येवेति । एवं निमित्ते रं रं थे सवत्र न स्यात्तरंरिति नेयत्र वस्यादिति न तु यो पा दान सार्थक्ये स्यादिति भावः ननु रेधिवाम्नि सर्वत्र नुमि
स त्वाम्यास तो यो न स्यात् तामत अह कस्ताविति स त्वाम्यासत्तो यो जर्तरं वस्येका जातिरितो इत्यनाद्वित्वाना मेका वं तत्त्र
ह्लात । श्रीपदेशिके निसंयोगा स्वरत्वे नातिदेशिकक्ति ताभामस्वादिति भावः ये लिति पपुष आगतं पपिव इष्यप्रिति विभाषा
केवलं नेति सत्रत्वस्याभाष्यम योगविरोधो त्राह विः पतु माष्ये पिछादसः क सारिलुभ्यतेनस्यापंक्तुसुमपीगत्व छांद
स इत्यर्थी इति न विरोधः ६१। ६३।६४ अप्राङो पिः । पकारादे इति । पीत्यस्य परस्त्वमीत्वात पूर्वमङ्पधत्वात्मपदे वस्यात
न तु रथ्यादिस्यर्थः । कुडन्तरेति यपयधिरपपस्वपिनु माविहन्तमिमितत्त याइ कुरभावा इष्येन विक्रोबरतप्यापिस्वरे विक्रोब इम
र्थः । अन्तस्वाहित त्वमिति । कुड्वारपदम वहा ति स्वरे स्तो स्यर्थीः रापति मनुं वं धक त्वाय तो नाव इत्यस्यापम इन्तेः । नवउपदे
शे नुमि पीति सन्नन्स्यनुपपन्नो स्वन्त प्राह विषये ति ६५ ६६ ६७ ॥ नञ्सुभ्याम् ॥ अनेकस्य तु मः मक्तो न त्वान्त के स्यापंपतिवि
घ इत्यत्राह उपस्तर्गादिति । अन्तं तरत्वान्नवत्तघे जोरित्यनुवर्तनाद्वेतिभावः समानजातीयइति । केवलं त्वाडस्य सजातीयो न तर
व वचनत्वात्तेउपसर्ग इति फलं स्वत्वादु पसर्गवदा तु वृत्तिः अनभिधानादिति । नाद त्वास्य लेः नाभिधानेन रच त्वादि प्रत्यमामावादिति

वि. टी. र्थः। ननु शास्त्रेष्वप्रयोगः स्यात् तत्राह अप्रयुक्तानामिति अप्रयुक्ते शास्त्रे प्रयुज्येरन्निति भावः। अपि चेति। दृष्टं विंशत्यङ्कुरस्येन गिरीशा
१८ तस्य चारंभदर्शनात्। तस्मात् नाभिधानमिति सेवमुक्तौ नहि वृक्षनयनात् सो क्रमादिविवक्षावश्यमिति। उपसर्गत्वाभावादिति। अप्रयो
ग सर्गादि तस्यानुपपत्तेरिति भावः। ननु तिवादरसे ते कथं केवलत्वमत आह नहीति। परस्परे। तेऽनुज्ञातो पसर्गाभावादस्यामा
वात्। अप्रयुक्तवदिति। किमत्र सुदुरोः परस्परसाहित्येन निमित्तता उत निरपेक्षतया। नाद्यः सुलभमित्यपेक्षितव्यापत्तेः। नान्त्यः सु
पदि तदा को केवल परेतान्यो वसर्गाद्याहतेरिवे तद्याहतेरपि दृष्टं पुंसो चादिति किं समानतन्नवति सुतं समित्यत्र नुक
पसोरपि कर्मप्रवचनीयत्वे तोपसर्गत्वाभावात् अकृच्छ्रार्थी इति वत्। अकृच्छ्रत्वं पूजितो वा अत एव भाष्ये सुः पूजायामि
त्यस्यापि तदुदाहरणत्वमाह कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ चेति। एवं चोपसर्गत्वाभावे खलेव न स्यात्। भाष्ये त्वनुदात्तमदृशो नार्थेन
व तद्दुपादाने अप्रत्ययत्वमात्मेत्यत्र न पूजेति भावः। एतेन सुदुरोरकर्पदयोः खत्वादृत्तो वाधात्तेऽत्र तदाह तत्त्वार्थमित
पि तं कानसमाहितात् कृच्छ्राकृच्छ्रातिरिक्तार्थयोस्तत्त्वाभवात्। किंचास्मात् खलकर्मत्वपि वेति भावेऽपि घञः संप्रबोधः। ननु
सर्वथा केवलत्वतदन्यस्य कर्मत्वे भाष्येऽन्तोपाश्रयतिकृते हेतुरत आह कर्मेति पंचम्यौ हि पक्षे रवाद्युपोति उपपदविधि
तिः। ईतीपात्कार कवि भातिरितिनतीपे पोचितेति वोध्यं तस्मादिति। भाष्यकारेणात्र नु समुपपन्नादि त्यर्थः। प्रसंग राम.
१८

दाद्दषत्वेपीति: इदंच मम पमाध्याषङो व माष्येध्वनितं· यत्वं चेति चेन सुलंभं नामक्किं त्वया त्रैस्मा दौ त्ते पेनु मद्धत्येके ६८
विभाषाविज्ञात्रविभाषेयमित्याहलमेभ्येति। निपमे वेति। अत्रानुप सर्ग स्पातिविकल्पस्पेव प्रतिषेधादितिभावः विकल्प
एवेति अत्र नं तरस्त्वादितिभावः ६९ अगस्त्वां॥ निपमार्थादिति। नवाचामिति लुप्तन कारनिर्देशो नन लोपिनस्यवपया
स्यात्र तुपल्नार्थस्पेपिनस्थेमचामितस्पचारितायपी त्कोपं त्वदुक्तोनियमार्थत्वं। मा भवमामा रूपे ना चामितस्या इत्पातस्या
पित्तुलभत्वात अत्रतस्वा स्पपरनिपातः अत्रतस्प वचनलोपेन निर्दिष्टौ कारलोपाकरणं चेति बोध्यः। ननु छिवं तस्य प्राप्ति
परिकल्पनधानुत्व मत अाह क्लिवं नाइति। अत्रतस्वा त्वसंतस्पेमित्राधानुग्रहणं चरितार्थं न चो पदेशि कस्पैवग्रिलोधाती
श्चदवतेरेचेति नियमेन सिद्धेः धातुग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं। सामान्यापेक्षत्वनियमार्थत्वात्रतत्फलं नामधातावुणितश्चे
तिङीवभावइत्याहुः। तत्र चासंतस्पेति योगविभागसामर्थ्यादिकदेशानुवृत्तिः तेन पिडग्रहइत्पादौ दीर्घोभावः ७०।७१।
नेद्वशकृत्पा। परत्वादिति हलतेजलत्वहत्तारणावकाशाः सपीषिडुगिछलहत्त्वा तस्य गोमान्मितिपुंसि। पीनयथाअसंभवकृत्पो विरो
धो त्रत्रमपो। स्पादवः परत्वां संभवात्मत्वावकाशात्वेनापवादत्वासंभवात्तद्व्याकोपवितिः इत्पलुपलत्वहत्तारं विमतिषेधसत्रमा
ष्पौक्त स्पातेनतापमल्लभप्तस्पष्टक्तां तस्पापि। नन्वात्रसेकृत्वाधस्पसिद्धत्वासत्रमाह अत्रतस्त्वरति· अवोदिति तत्र हहलितालिसं

१८

वि.७।१ माबईत्वस्य इह बाधितत्वेनेन बाधात् इति भावः नन्वेकस्मात् स्थाने परत्वं इयोऽनुस्मोनं संभवतीत्यत्रिव संभवदुक्तस्य क्रमतो ग्रा
ह्यक्रमेणाचेति· यथा विप्रयोगे न संभवति विधानकाले तु संभवतीति भावः ।भाष्ये नवं ज्ञानवरस्येति यं ज्ञानं यस्येति व
१८ हुव्रीहिः अधिकः काल इति· इयोर्यं ज्ञानयोर्यो व्यवकालः एकस्य त्वर्धमात्राकाल इति भावः द्वौ नाभ्यसेरो निबंद्धनाना
मकालत्वमिति पाणिन्याहुः तो मनं तन्मते नेदमुक्तमिति भावः यत्तु वाक्ये इति सेऽत्रो बहुस्वरद्वस्त्वा दो। गुरुलाघवमिस्य
णायेति मयत्नौ गौरवेणानुस्यितकालभेदेने त्यर्थः ज्ञात्वेतिति अत एव इहलोपमासित्यादि चरितार्थी। ननु परस्यानुस्वारेक
तेनमेव कत्वमाश्रित्य पूर्वस्यापि भवत्विति यतः आह अप्रयोगेति वाधुधात्मनाश्रिये दं स्यानिमेरादितिनस्यो ह्यारसंगे
इत्यर्थो न ज्ञीतेस्तत्मसंगावाभावात्तु तातिस्त हत्वामेत्राक्रमितिभावः न इति चेति इदं विं स्यअनुनासिकं स्थाने अविवक्षणात्।
अन्यथानकारांतरेन स्यात्। ननु विप्रतिषेधाश्रयपूर्वप्रहतेतिमेवलिङंतातोऽप्रक्रीत आह व्याकीति· सहृतगतिन्यायाश्रयणा
सि त्यर्थः विनापि विरोधेनेति असंभवत् येषा त्यर्थः। भाष्ये परस्यानुस्वार परसवर्णयोः कृतयोरिति कृतयोरपीत्यर्थः इदं भा
ष्यवाननरीत्याव लक्ष्यं परसवर्णस्यासिद्धत्वात् अतः पूर्वमेवानुस्वारः विनापि विरोधेनेति। मयोगेऽसंभवत् यविरोधे न विनापी राम
त्यर्थः ।। विधानकाले योगपद्यसंभवत् यो विरोधस्तस्यैवेति बोध्यं रामत्वस्यानिक्रमइति अन्नाहित्वित्यर्थः ।। १० ७० ११७२ १८

॥आनन्तर्यमेवाश्रेति॥ यथोक्तकालिकमेवाश्रितेनानुविधानं कालिकमित्यर्थः। उकारान्त्यरदिति। आद्यन्तयोः आद्यपोः पूर्वपरत्वादुका
रान्तस्याप्यन्ततः पुनः सर्वतो विज्ञानात् शासः परोनुमित्यर्थः। अत्र च परस्यागम इत्यत्र पूर्वो गतो भावात् इन्द्रु इति ककारषकारयोरि
ति ककारान्तः सर्वं क्विबन्तमिति भावः। एवं तर्हि इति। अनुरुदिति सामर्थ्यादिकारमिति साहचर्यादित्येवेति भावः॥ इको विधिरिति॥ तु येषिने
नकेसुतिकमायः सरूपं तत्र हस्वादेरिति। हेतन्तरमप्यात्र सिद्धिरङ्गत्वाच्चेति। विभक्तिनिमित्ते त[illegible]वादिति भावः। विभक्ति
विषयेनुमिति भाष्यात्र यद्गुणमित्तेन व्यवधानादिति। सगुणयमते स्याद्वयत्वंमति व्यवधायकत्वादिति भावः। न लोपे
कृते पि दोषः स्यात्। हन्तेः यस्येति तथापि नकारस्येति। तस्मात्तोनुमिकृते दीर्घादिनां नामावादित्वेन सम्यादिस्येव
नुगुणः। भाष्यपरत्वात् सत्त्वमिति न वाकारस्य वृद्धिर्न वा दीर्घत्वमिति पर्वविमति षेधानुमेव स्यात्। न नदीहुत्वावि
हितं न वृद्धेर्दीर्घत्वं वा। स्त्रीसमसेव भाष्यमानं दीर्घांतस्यात्वमिति पदेष्व्याद्यगुणवाद्वां तेष्वितिरूपमनुलोरी
ते त्वाविधिसम्बन्धमेतिविमत्ताविभक्त्यागविशेष्यत्वमेवन्यायात्सितीर्द्वेत्वेपि तद्वाक्त्वां तेत्वा भावातित्वयाद्वि
पिवत्तं गुणः। विप्रतिषेधस्यानवकाशत्वात् यत्र दत्ते पत्ति सम्प्रत्ययस्य सत्त्वात् इति। पूर्वविप्रतिषेधादिति। तुदेवका
लोपनीतां तु सो व काशत्वगुरोर्नगुणार्विशेषश्चीयते। तस्मिन्नेवेति। पत्नेः कर्तव्य इति। नित्यमपि वाधित्वात्पूर्ववि

वि॰ ८।१ प्रतिषेधप्रवचनसामर्थ्यात्तु उभयथापि पक्षात्प्रागेत्यतः पूर्वविप्रतिषेधप्रयोगेण पर्शः सहुक्तिन्यायमनुसृत्य पदं न तु नन्वेवं पक्षाति
१९ नादिकं न स्पष्टोऽपि न लोपे स्यात् नामेति हेतोः सिद्धत्वात् प्रत्याहरलोप स्वेति न तु सन्ति पर्यायं तत्र त्वात्सर्वनामस्थाने चेति दीर्घ
स्येव समान्याह सर्वस्याप्येति यत्र यानुनासिकस्य क्वौ निर्दिष्टस्याविनियमः। तत्र यत्र कारणेन विशेषं दर्शयति। एवं हि
ति। अनुमानानामिति स्वारित्वान्निदुक्तत्र रक्षरान्तेऽनुमीयते। एतस्मात्सहायारस्याभिद्याद्यानुमानानां। ननु प्रसज्यप्रतिषेधे गामयति
षेधाभावस्य व्याप्तिनान्तर्भावत्वप्रसङ्गः समानाद्याह इति माहेश्वरः। केचित्त्विति। अत्र चेद् इत्यादि निषेधस्य भावस्यमा
नप्रसज्यमानाभावे केपि स्वोविप्रकारद्वयविरोधात् प्रविहितप्रसज्यप्रतिषेधाः माभावयुक्त्यन्तेति न तु पदपति स्वस्य प्रतिपत्ति
विहितिप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतिपत्तिमाचनाने न व्याप्यनाइति न स्वायः। सर्वत्रैव प्रसज्यकानेद इति दोषेः माध्यमिकी
के प्रवधानादिति। नमात्र उभयनाष्ट्रपाणां विरोधभावश्च नमात्राद्वयविनः पूर्वत्रासिद्धे इति दोषः संहितायां अविशेष
णानुमानोक्तिरिति तेषां भावः पूर्वविप्रतिषेधासम्भवे न तु प्रत्याहारादिन्यायो नैवं नतु प्रसज्य इति नन्वेवं हि प्रत्येकोऽसवर्णा इति
प्रकृतिभावः प्रयोगोऽपि प्रवर्त्तते वृत्तौ वाक्यत्वस्य तिप्रसङ्गात्त्वात्तत्रोपादिष्टाश्च प्रत्येति तात्पर्यादिनासेन प्रविहितानाश्र
यत्वाद्यावत्तिदिश्यते स्वाश्रयाभावत्वात् नात्रेतिव्यवहितेनेव निहृपतः स्वाश्रयप्रयोगेण नु इत्यप्रयोगाभावो द्वयपतेऽन्त्यस्य पदत्वादि रा॰
१९

त्यते स्वात्मप्रथाभावस्य नास्ति स्व्रपते नैव किंच्यनः स्वात्मप्रथोद्भूतस्य हस्तयोरभावोद्द्यपते पुंस्त्वात्मप्रथनत्वादिसिद्धत्वस्य पते
द्भावर्थः नाहं प्रमातेति पुंस्त्वित्वाद्दिदिने नत्वं प्रमाकेऽपि सर्वे नीति हि पूर्वोदितस्य स्वार्थे रूपितमावननुसूविज्ञिप्तमनद्रूँनात्मकं यं
कामनवाहत्वोऽपि रजन्यासहप्रवृत्ति पेति। कथं पुनः कृद्धचमस्य रस्यैतिविभागो नेत्याह सति प्रतापे विदत्ताशुच्चिबलेऽस्यानुसा
रापवहस्येत्याह यद्यालक्ष्यामिति। यथास्थानिवादित्ति। तत्र च परत्विन्निसवृत्ते चादिन्यायेन नाम मे राज्ञ परमादित्विमा
वः। नसंभवतीति। एवं चनत्वस्येदविवक्षयेऽसंभवात्तनादि।। कविद्विद्गुरोमित्तिमालोच्यानसंपाकृत्ते इति पुंवत्वाभावेन
नुमित्यासतिानी यि। संबंधादिति व्याप्तिवाचितस्य पिरुप्यकांसालोचं तज्ज्ञोऽभवतीत्यस्य पुंत्वस्य रूपकार्ये भवतीत्यर्थः
मालोच्यऽलिङ्गर्थे इति यत्रायेनार्हतितिमित नलक्षणापुद्धिस्थे सतीत्यर्थः नपुंसकलिङ्गस्यात्रा इत्यपाति रूप इत्यर्थः यद्व
तिनिमित्तेति। यथाख्यानरापादित्वाद्धानां स्यानमनवनादि।। ननु पुंल्लिङ्गस्य तुं वत्वे पितृ सामस्य स्मृतौ च त्वसत्त्वे
ननु रूपरसौ दुर्वीरवर्णाः सप्राहस्मिन्नेतावेति परत्वात्मिपेयं नपुंसकं नरपिमाबिनपुंस्त्वमस्यापद्ध्यनवपः। अत्रापि पूर्व
स्वतः कार्यमिति देवाः सेयप्रतद्याहनस्यार्थस्येति व्याप्ति येयस्य जीव नयार्थस्येत्यर्थः नलिङ्गमसंगतनमर्थस्य
त्वादित्वतो यादिविभक्ति परत्वासंभवात्सहकोऽन्यत्वात्: पुंवदितिसत्त्रे भाष्येनलघयेन योगीवपसंभवतीति इति वे

पि·७।१ ता ग्रहणमिति देशादिस्यस्यार्थविशिष्टवाच्यत्वप्रातिदेशात्सिद्धमित्यर्थे नादोषात भाषितपुंस्कत्वं क्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकत्वात्स्य
पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकत्वात्स्यपातिदेशात्क्लीवत्वस्यनिवृत्यानेन्यपुंस्कापत्तौ भाषितस्यात्वापातात्ग्रहणीति देशाद्वारा कार्या
तिदेशात्त्वरोपकल्पं स्त्रीपत्ति·ग्रनेकप्रार्थोति·प्रकृत्यर्थेति·ग्रपवादस्त्रात्स्त्रीवेषपत्तौ पेतन्यत्वं ग्रन्यार्थत्वघटितातिदेशा
२० त्प्रपरत्वेपर्यन्तत्वर्यस्यात्पपपरत्वं तातद्विनत्तुमाकृतिमेस्यात्प्रतिषेधोनर्थकत्वात्त्यात्तग्रहणमिति देशास्त्रीवेति
वार्तिकेनहितन्तकः प्रतिषेधवृत्तिसमासः निर्दिष्ट लुगन्तस्य पः नन्तु समानानामाप्ताहतो भाषितपुंस्को पुंस्त्वात्स्यास्या
त्पपरार्थत्वंभाजितत्वपुंस्कमिति ज्ञाकतेनविशिष्टास्यादिति ग्रनेन प्रवं भाष्यस्वमत्तुक्तौ भाष्याने सचितं स्त्रास्लतो·
ह्वत्वप्राप्यत्वात्तोत्पत्तं फलतास्तनाविमपिपीलो फलमिति पुस्तत्वविपिपलत्वात्वातरजातिरेवमहतिनिमित्तमितिमा
वः ईचाहि॥ ननुपरत्वात्सुमितेनस्ववधानात्प्रवेस्यवर्णीदीर्घोस्यात भाष्येन वाछंवम्हावः ग्रभाषितपुंस्कत्वादनग्राह
षोरत्वादिति ननु नुमः पूर्वसी वीरत्वात्ग्राहपरत्वात्त्वेति रत्वोपति· धं पत्रितं पुंस्कास्येति भाषोमधो त्वरत्वाद्वमाहे
तीरवाचीति तन्तुंस्कोमधुवान्यान्वीकारविधावपिकर्यतास्योत्तात्वसमत्ग्राह्वुरत्यात्ति· नद्विषपस्येति नपुंसके राम·
विषपस्येत्यर्थः ग्रनुस्मतोतिग्रवपत्ते पुंवत्त्वेननपुंसकत्वाभावात्तविषपस्यात्सस्यामहतो मातिपदिकस्यरत्नातो २०

दानत्वमितिभावः । पृषतीति । पृषत्वात्तेस्तस्यापि पूर्वत्वेऽप्यपदान्तत्वमेवेति । इकारोच्चारणे तु अदान्तेतिभावः । तस्माद्यस्मान्नवेति
नाधिष्ठपदस्य सर्वत्रविधिपदत्वेन नित्यमनेकसंक्रमरः मधुरा रसस्य नाभिकुमधमुक्रं रान्तमध्यकस्यान्त्यस्य नको द्वास्तं मनोऽष
पलितास्य भाष्यसंमतस्त्वान्नापतेः मकरंदस्य मधुस्य नामिकस्य पिपा चक्रः पूर्वं वोदितस्तो पादास्तेन पुंस्कपो मुधुरि
ति द्विरग्रस्थान । पूर्वत्र स त्वेऽनुदत्तो पूर्वस्यादेनामेव हि बवनस्य यदुंवत्वं स्यात्तनुमधो ऽपि स्यादाचतपूर्वान्तमनामेदेने
ति । नाम्पा । नन्वनेन रस्यापोऽपत्वाद्यवहितस्येवमतिषेधो भविष्यतीति मत्वा नुपपतिरत । पूर्वाह । पूर्वाह्णेति वद्दि
प्रावनुमोनुदति स्मार्दि नन्वत्र पादानं पदार्थमितिस्पष्टमेवेत्यर्थः । नचानंतरादिति । प्राचतनान्तर्द्धि पानामेवादित्यर्थः । ति
धेयल लक्ष्यार्थमितिति । निषेधो चलक्षणार्थमित्यर्थः । ७८ ७९ आद्यन्तयोः । क्विदिवस्यादि । पूर्वदीर्घस्यादेशस्तु ऋकानु
ऋ त्रीयादेशस्तु नानुदत्तो स्याद्वेकादेशेन । उतत्तो सदेस्यामलयोरिति । तद्यावद्रूपमिति स्वामतिकंतं वत्सो तादुक्त
रस्यवाददसंभवात् । पूर्वविप्रतिषेधादिति । परत्वान्नुमस्य च सर्वत्रायस्य तान्तं पूर्वं तुमादेनाम स प्रतिनिर्देशमिमानः । कुवि
कनुपातः प्रतिबंधादिति । नुमिवे रचवकधालमसमनेतस्प्रतिबंधा । एवं मनमहतिति इत्यर्थः । अपमेवप्रभः पाठः । ननुविम
तिषेधातिरवकाशा ता चा पूर्वनुमोत्तोपलक्षेर महतिरत । स्याहनित्यत्वादिति पूर्वोक्ते नेतितिरवकाशात्मव दे तो व्यर्थः

वि. ७।१ व्यतिरिक्तश्चेति न स्वपदवाच्यहरोऽनुव्यक्तियाऽभाव इति भावः एकारेद्वोऽक्षीरात्र नंतरत्वं न संभवतीत्यत आह स्वत्रवपदमिति आद
२१ तपनोः सान्वात्मिकमिति पूर्वसूत्रे वाच्यहरसानुहृतौ नास्य पंचहृतार्थीत स्वतपकमिति भावः अन्यथा सा नपर्युनास्येव वैकल्पि
कत्वं स्यादिति चोद्यं ८०।८१ ॥ स्वानन्तुरसः। वार्त्तिके प्रतिषेधवर्णदेनाभावत्व प्रतीतेविधिमिति भवेति। तथा चोपजीव्यविरोधा
दनुवृत्तिकटुस्यर्थः पदेववमिति। नावतेर्गादिस्व तु इति सूत्रार्थे इति भावः अत्रानिमित्ते स्यादिति तस्येदेपि नुहूतं तेनोर्ध्वकाव
कभावस्य हृष्टत्वात्संभवेऽपि वाधाच्छेदित्वं संतनस्यानुकाम्यात्पोतेति पूर्वपदत्वस्य भावाप्तानास्य पंतुवृत्तित्वान्नेत्यपरिभाषाधि
कारस्यैः परस्यरतीति वधादेशपोरव्ययइति स्याद्वरत्याह मित्वाल्लिंगेति ग्रहणवेति ग्रत्वपदेयाकभेदः क्रियतेऽत्र न दृतीस्याद
वः यदेनुमित्येकेस्वकावरणत्वपरोपध्याभवती स्यादिदि तेवान्तेनामः ग्रहणमिरनुवृत्तानामवधित दाहस्वं चेति। नवकाभवती
ति आगमस्य वाधेन भवतीत्यपि वोध्यं। वार्थ इति। सरुतनदेवस्यनेदंपरिहारार्थं किं तु देवानयस्येव परिहारः इत्यर्थः पर
त्वादिति। आगमनदुगिति तत्र सावकाशः नुमस्त्वेवानित्यादेः। न्यायेति। सरुतनदेवपरिहारत्वात्संभवनपेतस्यर्थः तदंते
इति। सरुतनचोपपदिहारेरुतेवहृन द्वंद्वे स्वत्रवयमितिपद्यो घंतस्यादेशोरपपरिहार्येत्यर्थः ।८२।८३॥ स्विकात्रौरना राम.
नत्वडिदिरूतपाभावोनेत्याह वीति ७८८ स्वतीति दिवेर्डिवि रतीति भावः दिवआदारघि मात्स्येवेति नतत्वपदेयोः फलमे २१

दे॰ ८४।८५ इत्येतत्साधकविनियोगाइत्यादौ प्रकविनियोगानाविनियोगौ ॥ ८६ ८७ ८८ पुंसोसु॥ तमस्तोदाहरणात्ह्यनेवीनु
माहपानेहिति॰ इनस्तु न उगितिखेव हपुंसीत्यादेशो ई वर्ण॰ तत्तेः सस्याकेनस्य हूस्त्वोस्तनेनत्यपइतिहि लि पामिति सत्ते
स्यघमाध्येदेघाभाव इति सर्वधातुनुदात्तस्येवेघत्वादित्ति भावः॥ अनतरंगत्वादिति॰ विभक्त्यानपेक्षत्वेनेति भावः॥ अन
नत्त्वादिति॥ अंबस्त्वु॰ नत्वस्यवात्पवतापिष्यात इत्यर्थः॥ अंतरंगे इति अप्रकृतत्वम् हपाभाषानुनास्तेविति भावः॥ अनमि
मतेति स्यंवे चास्वरकइत्य स्यानमिमतस्वरकइत्यर्थ इति भावः॥ अत्र पक्षे इष्टमुहत्तत्वं स्वरस्या देन विवक्षितमिति भावः
।३ मप्रकृतेर्व्यमिति नाष्यार्थी नत्वाद्य इत्यादौ यस्मादिति मन्हति स्वरस्यानित्व मप्र॰ काप्रुहातेत्वस्य॰ पर्यायइति॰ कु
हाविदापुहातते कदाविद्धते हत त्वमित्यर्थः॥ पतु दृपदेशेविद्धत्वनेन सवनाम स्थान इतिवि षपसप्तमी व्याख्येयेतिभा
षते इति नत्र हल्वमप्यंतरंगत्वेन पूर्वस्वरस्याद्दुवीरत्वात गोतोणि ता पावं त इतिदि॰ त्वादिसंवंधमति पादनं भावनंस
त्याकरणां अप्रतिदेशाभ्येति व त्वाद इत्यर्थः॥ तत्राघः संभवत्रपि दोषसत्वात्त्राप्तिहत्वादतत्र णाकारस्येति॰ अत्रपक्षेगो
तः पूर्वसर्वनामस्थानमिस्तत्रोकस्याकारस्य संवंधवदित्यर्थः॥ तत्रासतः संवंधमतिपादने नपुंसके पि दोषसके पाहमा
वेवेति॰ तत्तीयापि नेत्या हसत्याकरणेौ कीति॰ वाद्यमेहाहिति॰ स्थितिहिसत्त्वानतुद्धिन्नादितीति भावः॥ कृत्रिमाकृत्रिमस्या

वि·ओ१ येनाप्यादीनां ग्रहणं न स्यादिति तु तत्त्वग्रहणं । द्वितीये भाष्यासिसंहितं दोषमाह भावनेति । अत्र पक्षे गोतः परस्य सर्वनाम
स्थानस्येत्यादि तदर्थः तत्र कर्मधारयस्याश्रयणे ग्रहणं स्यात् इति · बहुव्रीहावाह रत्नखलादिवेति · । तत्रेति । षष्ठ्येन निष्क्रान्तपुंस
२२ र्वनामस्थाने तस्य तद्ध्यायापेनाह तेनायमिति । सर्वनामस्थानमिति · अर्थान्तत्रोत्तपदादिति भावः भाष्ये षष्ठितत्पुरुष
स्येत्येतत्करणाकारसंबंध इत्यर्थः । प्रसंगे द्वितीयदोषमाह गोत इति कार्यानि देशत्वेनैव तत्वान्वयमत्र पक्षे इत्यर्थः अत्रापि
दोषमाह सर्वनामस्थाने गोः इच नेति तथा च सर्वनामस्थानस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । तद्वदिति देशापक्षे त्विति · गोत्रा
दस्य सर्वनामस्थाने णिती स्यादिति भावः ननु विभक्तौ स्वतन्त्रस्य तैनाधिकारे नहं न विधिसत्वेन स्थानिवत्त्वादुक्ते
श्रावंतत्वेन माहणिति उत्तस्यानिश्च यतेन परत्वमाच इप कमत आह स्थानिवत्वेत्विति · गोः पूर्वोति त्वात्तेसादिनेति भा
वः ननु गोत्वात् स्थानवत्त्वात् कर्यन्तत्वात् ग्रहणमनत आह तपर इति · श्रुतत्वादिति तस्य सेपित्वे वेत्यादिस्थापित्वं चैव
स्यादिति कत्वाचित्वमिति । तत्रान्तरकोपधः भाष्ये सत्रैषदेनावादस्य नात्वस्य च इपविधयोपवित्वात् इति तत्संनिवर्तीत्यति त
न्वादिति विभक्त्यधिकारस्येति · इकोचीत्यतः नमयोजनमिति · सर्वनामस्थानस्य विभक्तित्वात् स्थानिवत्त्वादिति भावः । राम·
नत्रापीति । भ्रूतस्य वारुतनेयादः · यद्यपि वहुपोनगावधि न ताद्वनन्तरेति रेवोवितान्तपापिकत्वाचित्वं तपापवित्वा २२

रदन्याहदद्दतइति। वहुव्रीहिरिति क्रोधोमीलेयाऽस्यत्यर्थः प्रीयादिविति जानेश्चे न्यस्याप्युपत्तस्थानामिं र प्रवीनि पातनमकार
रयागातिनस्त्वादाहितास्त्रादित्वाद्धूपजातदं तादित्वाद्धूमक्रिद्वावस्यपर्वेनिपातनः केचित्तु क्रोधछुक्तावस्यानस्यैपमितितुं योगा
त्किंचिपां इति। एतेनमक्रिद्वावस्यपर्वेनिपातोपतिः किं वजातिगचकत्वाज्जातेश्चे न्येवनिषेधः ति द्वइतपात्सामितितलं
दापत्यस्य पुंयोग एव नत्यस्य इतेः तदुक्तं पुंयोगेनस्ये ष्टमितियणापतेस्तन्त्रैवमाश्वेदुक्तं तावदई कारस्यवेनवकाराण्यर्थेद्दीप
तिनविमक्रिरितिस्त्रीशद्वेनस्त्रीत्वमुच्यते: योतरत्वेसंवंधः षष्ठ्यर्थेइत्याह स्त्रीत्वस्येतिनतु स्त्र्यास्याप्त्यामावान्न
दीत्वाभावे कथमामादावनाप्राह उपपर्यातं नवेति। स्त्रीत्वरूपार्थगतमित्यर्थः तस्यापि स्त्रीशद्धेनाभिधानेस्त्रीत्वान
प्राचार्यासां मनभेदेनकोधछुक्तावस्यापादापादानुक्ताविस्याहछेदाधापितइति। सर्वात्मनानाप्रपादमितिछेदः। गौरादिषुप
ठनेईदरीतुक्तनतन्कोंचिदितिभाष्याद्यर्थ्यइतिभावः सर्वथापादोमामात्रिकइतिनासंयनतुडी प्रडीपडी षारवदान
त्वोदातनत्वक्तनोविद्रोषोल्लोपनन्त्राह उदात्तपदात्इति। प्राधुदात्तपदवंतितुनेन त्वादिति भावः उक्तंच केनोद्विमपोजनानुव
तिमनासामितिनापविंह्वत्वादक्षयेरत्वादिति। तत्ववत्वनिमवरपोरुगपमासोप्राधुदात्तंतातोदात्तत्वयोयोगपद्यात्संभ
वेनपरत्वात्तत्वान्यहाः सातिशिष्टइतित्वरमिदेत्रानस्वरविधिपस्येवरूपस्यानिदेशात्रिकास्वरः। मध्योदात्तत मानः। सतिशिष्ट

वि.७।२ इति भावः वस्तुतोऽस्यैव हेषद्व्याहत्याह · एवं यतो रिति । भाष्ये दोषांतरमाह एवं च मिलितेति बाधनादिति · अंतरंगानपेक्षितपरिमाप
णादिति भावः ननु तत्पूर्वमन्यदेवेनेति तत्तेपि ननु तन्मन्यावोद्दृष्टे मोतः प्राह केचिदित्यादि आद्याभासो हेतुर्भ त्वाभावादिति तुर्हि म
२३ पत्र तत्प्राभावेनेकादेशाप्सर्वमेव दकोऽनुपाचनत्वाभाव इति भावः । पूर्वात्मा भासो हि तंतरमप्पोहस्य हवि तेसोति · एवं
न दृकं पूर्वमन्यवधाति हृषदित्वात् दृष्टस्तमाधानास्तंगतिमव्या हन्ना तेऽध्वे तीतिपद्येति · पस्येति लोपे तत्स्यस्यानित्वला
ललक्षितत्वादिति त्योपानापतिरिति भावः । भाष्येन चापरमितिविभक्त्यादिलस्यविधिष्वत्राहस्थानुरोधात्सर्वनामस्था
नइत्यस्यानानुवृत्तिरिति भावः मतपल्लत्वं संमतपदमिति · नन्वीकारे पुरस्तो विधानानाचापरामिस नुपपदत्वमतस्था
हन च त्रिपोवर्जमानस्येति · प्रश्नेषो नाश्रीयत इति भावः इदं च पदार्थ वापत्वाश्रयणेनोत्माह कार्यकालत्वेति तिस्र
चापि गतिमाह नवंनासीति पूर्वपत्राल हशताल्पधिकारम्येसाधे वस्तुतस्तु कार्यकालत्वेपि ओपक्रान्तः तत्सदिंगत
क्षोभवति अंतरंगत्वात्कस्य चतन्वान्तरावह्णमपीत्वं मनेनिमितिकमेव उपदिश्यादीन्तुअंतरंगत्वाद्रूपधायनिमित्तत्वमा
दावस्यानित्वतमस्ति नत्वमनित्यस्यागोनिमत्वादेशसंज्ञाविषयेऽपि स्त्रस्य वृत्तत्वमनानित्वितिमासेव हे पदइति भा राम.
ष्याङ्गः अस्यवपद-तत्कोऽसत्याहिनानंगाधिकारपाठः संगच्छते । कार्यानिर्देवाक्तितिति · शास्त्रानिदेशस्य कार्यकलत्वता २३

ति भावः । स्यादिति देवोऽनुमानादोषइत्याह स्वेदृति । शास्त्राणि देवोऽकार्यमिति देवो चशास्त्रकार्ययोरव्याप्यव्यापीस्यत्वात्तत्र सं
निवेशान्नपतन्त्येव तत्रोन प्रसक्तिर्नाम यावत्सत्स्वरइति भावः प्रधानदेशात्वादिति उरसाद्भवरइति परिभाषा कार्यकाल
पक्षेऽप्यवचतुर्थ्यन्तइति भावः ननु द्विर्वचनं बाधित्वा पल्लेभ्योऽग्रतत्वधुद्विरुपसर्गैति नस्यापंतानन्तरमिति स्वरूपशास्त्र
स्याहननमत्तयुज्ञमनन्तग्रहणं चार्पीति । स्वरवशान्न मु चार्थीतिभावः । ननु नजीरकालानिपातायाश्च श्रवणात्कानुपपत्ति
रनेऽग्राह शास्त्रत्वाद्भूति शास्त्रपनेनेति शास्त्रमिति स्तगमाप्तानादिति भावः शास्त्रसननमत्वविधानं भाष्येन चइति
द्वैषेषष्ठीबोधाः त्वत्र लिहुः सकेति त्वयमलिउत्वात्र्यादिके समर्थन्तत्वादिति । कुत्वं तु सौत्रत्वान्न त्वयमलिउत्वाति देशाद
ति त्वयमलिड्प्रति योगिकाति देशासंभावनया विकिमत्वादिति इपतद्रमपतिमति । स्यादिस्मर्थः सम्मानसांततशास्त्रमिति
। त्वत्वपुरस्कारीतीत्यर्थः । संदेह इति नद्वाकारसारूप्यमति वहुशास्त्रचेति संदेहः स्यादिति भावः ननु त्वादिति
समुदायपनिवंधनत्वात्तस्य स्थानीयोतिदेशोत्र प्राहनवेति । शाकमेदूमसंगादिति भावः । ननु एको द्वाह स्यात्करूक
नापिमुहुरीत स्यादिति शास्त्रान्तरं प्रवृत्तेऽतत्राह न ग्रहणं पोतिपक्षेको पाद्येवकृतेऽस्पान्तराहित्यं स्वतन्त्रे एवकोर्वाहस्यां
कुर्वीतत्वङ्गनेति देशासामर्थ्यात्सत्तेवमतडादिपुत्राधानस्यादीर्घत्वमिति भावः इति गोरवामिति । नत्रनुसामर्थ्यादि

पाति रूपं स्यादेवेति भावः नापीति। क्रोष्टून् पादैः क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वत्त्वेनाभिधानात्। तृज्वत्त्वेनु चितां स्थानेन तत्त्वेन स्वरसिद्धि
रिति भावः। गोरवयवस्वादिति। योगविभागात् तृतीयादिष्वपीति भावः। अथ पुनरेकेन वाक्येन पक्षद्वयलाभात् आह अमुत्र
परत्वेति अपरत्वेति अनर्थकत्वात् परत्वात् स्वं वृद्धिः अपोल्लावसन्तद्विषयं अपोल्लवं वेसर्थः। अप्राप्ताशास्त्राणि इत्युत्सर्गवा
दिति। न वपं वाभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रोष्टोरपः पंचकर्त्ते तिस्रः हेपंचक्रोष्टी पंचक्रोष्टीरीति स्त्रीलिंगत्वं चस्यादि। संबुद्धौ गुणस्यापि
देशेन तज्वार तार्थं तन्त्रियमाणित्वं नामसमासत्तित्वात् येन स्त्री तन्निमित्तकस्यान्निमित्तनिमित्तकास्यवाति देशेनतदि
त्यस्यांगस्यासंभवादिति भावः नस्यान्तामिति तज्जतेन योग्मावदर्शनेन तनु चनेनं वक्तव्यावादिदेशादिसर्थः। स्यातिदेशाप वेति।
श्रुतस्य वयं वक्रोष्टुभिरिति शिष्टाः। नदेवञ्जनपरत्वाहमाष्येपुवपवेति। उत्तरसात्रच वाविदियादिसंज्ञ नत्वायेउपपत्तिमाह
तत्रेति सवसत्वेहेतुस्तज्वादि संख्याररणादिति। ग्रायक त्वत्तगुत्वयोहिं तुमाह। तत्रित्निनिति। द्वितीयवपहे उपपत्तिमाहस
तेषु वेति। आधान्ने हेतुमाहतरयं त्वादिति तस्येति आदेशान्तसाप्रपस्येसर्थः। प्रक्रियालाघवं वेति। प्रत्यान्तरेत्वनेनक्रो
ष्टु इति त्वपरत्तोनङादिसवडिति गक्रियागौरवमिसर्थः। ननु क्रोकारगिदेशे नतृज्वत्ते त्वते पांसिद्धस्यात्मनतिदिष्टा
नीत्यपकयत्राह नहतिदेशेनिपंचक्रोष्टुमिरितिपंचभिःक्रोष्ट्रीभिः क्रीतैरथैरि सर्थः। पराउत्तरे न्याद्विति। उत्तरेन

तस्यानिकत्वात् मन्त्रत्ववैचित्र्यं रेण अकारस्योदात्तत्वादित्यर्थः एकं तदेति लौकिकत्वपातिदेशो स्वरदोषः पर्यवस्य
तीति इन्द्रो यतेत्र जरत्र पत्तदूपस्य भाग्ययोः स्वरदोषांवसाने स्पपो ननु यमितिभावः ननु आ द्युम्नेति पत्तद स्थियादि
इति गुरुमध्यं रूपं तस्य न्याय्ये ऽसंभवः अत्राह श्रो रूपव अवहार स्वरेपि समान इत्यर्थः। अथास्येति। मनुपपत्तेः
नादिति भावः। अपुत्रस्य भाषोमनुष्यपोगदुस्माह त्यातिदेशाश्रवेति अत्र भावमौला दाभिप्रायमाहुः आगाद इत्यपि
ति हतत्वे नेति त्रात्मत्वीपस्यतत्वादेर्भेदकत्वे नेत्यर्थः अक्षिननु त्वात्मोइति उत्त्वात्मविषये इत्यर्थः भेदहेतुत्वेनानो अप्रयो
हेतुत्वेऽपि इतिभावः। अनुमानादिभिरुदात्तगुणबोधकशास्त्र स्यादित्यर्थः एवं नातिदेशकाले स्वरमनियते स्यादि
देशो नाम क्षिप इति अत्रास्वरकस्यैव अकारस्यातिदेशानस्याति रूपमा उदात्तस्याति कत्वाभावात् के हे साहि स्वर
सिद्धिः कोष्ठा कोष्ठानावि सादेश्च वस्त्र नाभिहि इति भावः तत्रायपतेएव वत्मिस्वरो रूपवानिति हेतुभाष्ये उक्तः अत्र सह
स्यु त एव हेतु इति तोक्तः भेदकद्वितेन कोष्ठ सादे स्वर सिद्धि इति भावः कोष्ठे सादे ननु तदसिद्धिरिपि माहर्कं विविप
देवत्र जातत्र पस्य प्रतिदेशः त्पस्य प्रतिदेशः त्पनादेव व सौत पावपव संस्थानं तदूदे व वत्वा दस्य त्प मिश्र उच्चते स्वरत
तत्र तत्र लितिस्ता दत्वादिवतत्वा दस्य तपं पतदुक्त तस्व रोरूपवानितिपपात्तु त भेव भाष्यं पो तत्पं ति तदर्थत्वादिति। पस्य

स्यानुविधोनेमितमेव नासौ बाध्यत इति भावः ।ऽप्रधानत्वात्कारकस्य स्वशब्देनपरामर्शो संभवो दीर्घ स्य च तत्काल ना
वि॰ ७॰ १ अपतं वा न त्वाह स्वनिमित्तमिति क्रकारात स्थानत्वाद्विधानादिति भावः वृद्धिस्थपरामर्शो कः स इति नास्य प्रश्नास्य वेतिक्र
२५ कापि त्रिदिक्षे तं त्वाल्लक्षणान्तरेण विषयः कार्यमित्यमणिवत्तो स्यर्थः ननु लक्षणे इति केपि लक्षणस्य त्वात्स्यापतिदेशः स्यादिति
देशी न स्यादत आह न वेति ॰ ग्रपर्यवसानभावपादपर्यवसानस्यस्पातिदेश इत्यर्थः उरणादिनाम प्रसक्तत्वानवकाश
त्वात्तेन कथं तत्प्रसक्तिप्रहोपि ॰ ऊर्ध्वं नानर्थानर्थको प्रवृत्ताव स्थानेमानपितत्त्वमानतिदेश इति बोध्यं ॰ ग्रनुमेमोपि ॰ ग्र
तिदेशकालेऽमतीनोपि ॰ तदेवाह ह उच्चारणे ऽपिना ग्रीयमाण इति ॥ नवतिदेशोक यं सर्गोदेश प्रसंगोत आह न पति
—त पातिदेशः हरिणा देशस्य वफलमो विधीयत इत्यर्थः स्वयंप्रको प्रवृत्तावस्थानेतत्त्वाद्ग्रादेशः प्राप्नोति पाराायः ।
ननु नपातिदेशेऽव्यवपादिने दोपे कथं स्यादित्यत आह तत्त्वेतेति ॰ तत्त्वप्रावविषय इति वार्तिके तत्त्वग्रहणेनत
प्रतीतिदेशोलक्ष्यत इति भावः भावाद्यादिति धातुपादेपठितानां वार्तिके नोक्तिबोद्धव्यादित्यर्थः प्राप्तयाल्लोपानीति ॰
ग्रस्ते साहे धातुकृतात्वविषयत्वादिति भावः ग्रवुद्धेबोधनाप्रसक्त्याप्रत्यायप्रसक्तानुमानवत्प्रसज्यतायानमिति राम॰
तास्य पाकिंवस्यनैकृत तेषां ॰ ग्रनभिधाननाद्यप्रकृतिमिति अनपनवार्तिकमाह गुणानिमित्तत्वं स्येदूः प्रसंगाद २५

इत्यत्र व्रीहिरिति: समासो हा ह्रस्वात्स्यो पदो गमात्स्को सुब्लाद्य इति सूत्रस्य पाठ्या पूर्वत्वाभावप्रसङ्गे स्त्रीशको ऽभ्यो इत्यपि स्या
न इति भाष्यान्तरं प्रयः ननु स्त्रीशको ऽस्तु इत्यस्याम-व्यस्या पांनुमन्तव्यत्वयोः प्रावयोः पदत्वात्तत्त्वे सहस्त्रगतिसायेन नु
मा भावे स्त्रीशको ऽस्ति इत्येतन्न न्यपंनवेऽपनिवपूर्वत्वप्रसङ्गे इति पूर्वविप्रतिषेधो व्यर्थः स्त्रीशको ऽपने इति तत्वत्वाभावप्रसङ्गे सा
धुनवपुनत्वसंगविज्ञानप्रसङ्गे तत्स्या स्यागादितार्थः तत्सहायायेरावचनकरणायेतपासहस्त्रनगतिसायायुयरान
नवनानारंभेलाघवादिति चेन्नत्र ततमाप्ययामासपातपूर्वत्वविधेयेनसिध्यानेनतत्वाप्रहणैः तेन स्त्रीशको ऽस्त्वर्थसाध्यस्या
भेदेतिसुधियोविभाववपेनु सेतिपातवरिभाषयेति: स्यात्तादिप्रयपसंनिपाततत्सत्प्राप्त्वतत्वम्यन्वस्येसर्थः भाष्येविम
तिषिधवाद्स्तनसामामवपरत्वमितिमाहनुकेपदोरिति तत्रसनुकेपदोर्वाधवाधकभावपरमाष्यविरोधात्स्योरितिस
त्रस्योभिमपकलकस्याबाधकत्वपरत्वेपदयोः सः नुपासितितातिचेतिगुणासस्यादेशास्य रत्वादिरिति भावः तस्माद्द्वेधो वाप्या
सामान्यविंनपारस्वैवाधकइत्यवश्यमनुवियमितितात्पर्यं गुनजेत स्यादितिमध्यमतिशास्यावेनोभपान्यपि वनुरनात्वयोःसहिता
याइतिविनपादित्याहपूर्वसूत्रपुरायोनवीनइत्यर्थः ॥८०॥९॥ अत्रलइत्याकेः तत्वहस्ते सार्वधातुकेति गुणानः लतेपुंतेतिक
यंनित्यत्वेन स्वरामेदेदत्वाहत्व स्वरंतदरेतेति गुणास्यकार्यंसस्त्रनान्तरमसंगित्वमात्वमाक्षित्वेसमुक्तेमितसर्थः

वि.७।२ ऋतिसत्त्वमेवेति तथा चात्र सर्वविधानिषेधस्वं तु न मे कदेशिन इति भावः। १००। १०१। १०२ १०३ इति श्रीशिवमद्रस्तुतसती गर्भ
ज्ञता गोतीमहकृतेनाप्यप्रदीपोद्योते सप्तमाध्यायपरमयसमेपादेहितीपमाप्तिं केपादशा श्री॥ सिद्धिः। ओंकारे प्रकृतस्
चाम प्रेराहद्दवेति। उक्तमिति इति केचित्तु ऋटलोपदज्ञितिविषयसन्मीति वार्तिकाज्ञायमाहुः प्रमपवित्रोषितिपरस्कोपदपदसि
न्योसर्वः ॐतरंगत्वादिति हठेवोहिमूर्तपरस्तोपनापेहताम्हिं गन्तं समन्तने न व्राप्ति हृत्तामहतो इत्यनीहतं न त्तामाप्य
कपं हदि मानिरतम्त्रा हपदवनिं त्यवेति। वह्नपे हत्वादिति। ऽलोपद्मप्रस्याव तुरीहि त्वानरस्सनमीत्वाद्वेसमिमानः वहि
र्मतपरस्कोपनापेहत्तेन हहूने त्वंस्वातनं गत्वमेवेति विं समिं स्वहितैवरानि हदाम त्याद्यान भाष्यकारख्याव सरीपास
हजरीत्याऽलोपद्मस्वविशापससन्मीत्वनं नि क्षिपते न हा वापि विषयसन्मीति भाष्यात्रापद्मनाहुः मध्यनत्वाद्वेति। विका
रान्यानुकल्पो ऽक्तत्वेन तत्र स्वैप्रानन्दि हपुग पप्याप्तमा वाक्यं पविप्रतिवेधोत श्वाहविमत्येति। हहि समन्तानेद्रुतिपुनस्तुन हहिः
स्तत्वादिति भावः। अनुपमानरवेति कुत्विन इति स्वमाप्यो जरीत्या क्रमे दान्वाख्यानमेवेदिन मिति भावः। विमन्याभ्या
ख्यानेपि वहिर्मतनिमित्रतकप हुरसि हत्वानं तं गनानि मित्रमो त्वमिति गेयदमेव भाष्यव्याख्यो वितानमते त्वानसू॥ नदंत ग्म.
विधिनैवेति स्वैवत्त्वां न स्येति वहुं योहिनं वाप्रदराधिः स वाचीतस्य हर्तां विनापिसिद्धं प्रमथः। ७१ मनिसिद्धं पीपादानेपीजना २५

हृत्प्रत्ययेति अंगानां विसर्थलाभः कथमतः प्राह रक्षत्वस्येति · फलितार्थकथनेनादिति भावः अत्रैव तन्त्रैव पर्यायात् स्वरस्यात्वं
गां तैरेफलकारविभिः माप्य स्वरस्याद्यत्वं तो लोतस्येति पादस्येति लम्पतोऽस्य वांगं सयोरिति लक्ष्यानुरोधात् स्यति पदस्वरवाण्यी
पतेजातेर्त्सां वमवत्वात् संभवाच्चरवद्भ्यो दिसर्गात्पिरहो वः सामीप्यं वाच्यवद्दितरूपवेति भावः । नवसिर्गस्य कार्यविशेष
रोनयेनना प्यवधानस्य पेन वाभ्यस्मी दिस्यादिस्यारलौ अंतस्य हलो मर्थं अंगस्य समस्यां क्रोशः ठस्यि नाकं तत्त्वेन नीहि
क्रोधस्य ना पाप्य समाप्यत्वात् । वस्त्रक्ता का पम न पस्व हसा हलंतस्या वृद्धि रजं प्राह अंगेन वेति · हलस्य हरणाकरणालो
घवानुरोधात् हि यधिकर रण्णा मान्नोपन तरस्यथे: अत्रचत्रडरणा सामर्थ्याद्वद्भूमावजीतेतेन प्रजोहलादेः सेनतद्वाध
नार्थं स्यां वस्त्र जास्या मपि संबंधो गावयवस्याचतु र स्यथैश्चेति भावः । वृद्धिरेन च कारोति · अत्रश्चो पादिषनामा स्त्रे षु
वृद्धे रादंभा हिति भावः स्थानेन्तरेति · तत श्चैकारादिवृद्धिः स्यादिस्यथे: अमरतो ची जमाह तान्स्य रजौ हिति नहि प्रव
नोपरोधिनानुरोन भावामिति भावः । वालिमधानोपरोध इति स्वर्थ्या ऽ मरतावे गोपरोधः नवृद्धिरो घामा वे कौति
भावः नवैसंध्यहारमिति · एतन्म्याप्य मामाण्यानंत्ध्य हरतेस्प्रश्नाचारविविवन्मिघानात्रैमाह · इकोगुणोति स्वस्त्रस्यो
त्रिमपनत्स्वत्रस्यो भ्र कैपरहलश्चिंस्पइति गोधं: अविको षविधानादिति अंगे ना चोविशेष पणा दिति भावः । अत्र नं तस्य

इष्टापत्तिरित्यत आह नेदोषः स्यादेवेत्यनन्यथासिद्धत्वानन्यत्वोक्तिरित्यत आह यस्यत्वेः स्विचेष्टापत्तिर्लत्वत्रमतिपादितमित्तिलस्येत लत्वात्स्येतिस्मा
वि॰ ध॰ १२ येनेतिभावः ।पाकादिविदितिद्रष्टासौ पदस्येपदेत्तिविपदेन स्याद्योनष्टाद्धि।एतदर्थे नापादौदिस्मादेत्तिविशेष्ट्वे देवित्सविषेधः
स्यादित्यर्थः ॥ ननु इतिस्तामव्याप्तिदिति । द्रष्टासौ त्तिविशेषं पदस्य हरिं तेमिवतिधौ तिभावः पटित्वा तं नरेतिपुनर्जपाहरास्ते
२६ वंधेप्यनंतरस्येतिमायेनतदर्थं स्तिद्धिहृदत्वयुमन्तपरिहारे तदर्थः ॥ ननु नंतरादृष्टिहितंतस्यपद्या स्याद्जंतस्यमा
मः दिनर्थंतस्माहि स्याद्भूकायामुक्तिवृत्तिस्तारपतिमाष्येनव्यानं स्यापीमितिको विदितिश्रुविकीर्षोदिस्याहे तो येनाप
हारादितिभावः पित्रो वाभावइति । पदप्यवपरमेतिमसमिद्धः पं पदस्त्वादभावादत्वाद्धायादिं वाचितत्वाभावं ते तो पौ श्च स्त
नदोरकायं नत्वं नत्संभवतित पापित्तरस्युवासिष्यदेवद्रतेर्थः रापरश्चोपादिति पे वविमतिषेधस्तत्वात्सहस्रदृश्यपवेति । स
तावां हठं वमो तो पद्रस्मा स्याभासेरहंत्वा तो रसोपद्रतितद्पाधिभेदस्येतितद्पाधिभेदः स्यात्तिभेदोत्तहत्वामभेदश्चेत्यर्थः
नभात्यमितितिवाधकलत्वादितिभावः ए तदित्तिर काचरसेनदित्यर्थः धत्तौ सेत त्रुहृदादिस्मद्रतत्कलंवं भावक्षपकत्वे
नमध्येपित्संवधातदवेति तीष्मस्य घनतीति तुडः पूर्वी वापर्षं त्वाविपयेति श्रुतयवस्यादूतीमिसहिद्रस्मत्वाज्जेकत्व राम॰
त्वादं तलतलगोरतुः भाष्ये स्तिद्रुसोपस्मिद्धिभवितित मोः मसवको स्वसंनन्तरमावि त्वादितिभावः एवमर्थं नेवतहिइति २६

बलौकिसंबंधेनाधिसत्गिदोवरिणाइयलत्हारयमिद्दं। तंभरदेवोपमहादेवापदेवनापापात्सनुग्रहरात्साम प्पीबेतिग्रगकारं
नेविरोधाभावेनसगिउभ्यांवाघापानइति नपरकरणाचेननघाह्मर्थलब्धग्रहणामितिभावः ननुनिसेनऊर्ध्वंरवोवि
मातिषेधानत्राहव्रुदृरि द्रुसीतिदिएकावइत्यस्मान्नदुदन्नावपिवसीत्यस्यानुदृतिसत्वात्सडिशिदमातौत्वोदोन्नि
त्योनत्राहव्रुपूर्वेणिमाध्वेसानत्वेवेति। अत्रोनोहत्तादेशिस्येषेसवर्णः अत्रपर्वविप्रतिषेधेनात्वोपेक्षयमंतेनत्सनत
अत्राहग्महत्त्वोपस्येति। हल्ग्रहणमेमवुनीति। हल्ग्रहणासाम प्प्यात्सिकुन्यत्तिवैलाभ्यांहलंतोसैनर्घेतद्रुतिभा
वः सिजंतस्येति। अत्रेतसात्वानत्राहेविकरणास्तानेमुडागमः ननोवृद्धिरितिभावः विनिवृत्तंवयेननाप्रवधान
स्यापस्यायमविषयः उपलंनानविरोधस्यामेनवनपरिभाषाप्यधः कंनुनोपस्यैवबाधः स्यादितिभावः। यदृत्योपा
विनिदृत्तेविमतिबेधार्किपमिद्दं। हृदमपगनगिनिपपवीत्यादिः नप्पापीतिद्धोषः यदापित्रुतिदरांगनेवि फल
त्स्यानपापिमहन्लत्वेदावानंसार्थेअत्रेनहल्रेपिमहणार्थमितिभावाप्पापीः तेनग्रहंसीदिनादिसिद्धिः पतदेके
ष्विनहलग्रहणस्यप्रयोजननांनरमुकंतनहबपिनुमनुवदतिकेचिदितिअग्रनवीदिनवहलंतत्वामवान्नानेनेगं
नत्वाभावनरकर्तेरनहाहिरिसितहषपिनुमनुवदतिकेचिदितिअग्रगवीदिनवहलेतनाभावान्नानेनेगंनत्वाभावाच

वि॰ ७१२
२८

नस्वैरिणाहरितिनहाज्ञाप्यः तेन हृष्टयति के विहितिस्त्रानो हलादेरिनास्यास्या ग्यभावादन हाव उपश नयाते नैव स्त्रस्यास्य पि
ण्णाश्रितिरिस्यास्यापः धातुसंहस्थानुहस्ता कथंमानीदिस्वत्र हृष्यभावोन स्त्राह। लवाधानाविति॰ धातुयाउपदिनानाभे
वानिसंधातुत्वमितिभाव॰ ग्याहुदिस्वरल्विगीजं नवैसध्यत्वं मत्सम तीतिमाण्ड्रमा सापान्तंधपसरोनेभ्यस्त्रावा
रधिवभावइति। ग्यहं न्लीदिति नवस्तिवंगास्याविशोबरगास्तिङ्ग्रस्सदिवनापकन्येनास्मके रस्तोद्दत ग्यारभ्यसदि
मातुसवमिश्वरतेनावक्रेवगान्तसवलाम्वस्यात्मामिदनांगमह्यतिमल्हेऽदोनहृद्धिरवकास्तीदिमादिवनहस्थिरि
भावः ज्ञातिमसागदितितज्ञात्माश्वयाने फयहत्मादिसर्थः तत्रेकस्याने रामसंतंत्वेवोधं॰ स्यछार्थत्वमेवोपपादप
तिविंतुहंत्वद्धति। २४। हपंतत्वता। गुद्दोवेति। जागोवीवातनेनेमर्थः गुरासलिसिविरङिधियोद्वाषकता
राहग्यनोलेति। दूपंहिगुरुणोनस्यांतंमात्रेतिभावः। सामास्तवत्वरगोनन्सावीधातु कार्यधातकपोरिस्येवेनदुत्तीन
नच्चादिति॰ ग्यानिकमतिरिपमितिभाव॰ ग्यत उपधाया इति॰ गुराककजागरिनद्वासोसावकादुतिभाव॰ प्राडुसात्रेति
गुरुणोनरभविहहिमात्रेमर्थः दूहखिंसं ग्यतउपधायाद्धिवाधनेननसयाजनेईप्रासोसावकाउनाप्पोंजोगरकदु
नस्यालिङेत्वसविनमितिसवपति। ननुमतिधिवात्वधपादनुजरकास्यात्वमजेग्यहस्त्रायीपमितिपाठक राम॰ २८

मात्रार्थः क्रमो बलाबलानिति भावः यौ तदन्तं तस्मादिहशक्ति प्रवर्त्ते नैमित्तिकपूर्वं प्रवृत्तिज्ञानाभावेऽपि हल्नाहेतुमत्त्वमितिमितिमेदः न
धात्वान्तस्मादिति विकल्पकेन द्वैतं तं वाध्यत्वात्परिशेषेत्वमितिमाध्यार्थ इति भावः इत्यस्माद्विरुद्धानिः हि नो योऽयं इत्ती पोऽर्थं
प्रतिषेध इति व्यवहत्मादादिति भावः विशेषवादिनः सामान्यपरत्वेनं तत्रापोवे भावहत्वपदादादिति वलं वेतिः तस्य
हृत्तेनान्यवलं तिमान्तर्थं उर्वेत्तमिदृमितिमित्यात्यमितिमाध्यार्थ इति भावः दृश्यत्वादिति अन्यत्तसामान्य
त्वेनेन्यर्थः सम्प्रपदृतिमाध्यं नदृति अस्यसाकापरिसतीत्यर्थः श्री॥ नेदृशिः न्यायपरिशेषधनुव्याप्तोस्यसप्यन
पादेसाहभाषोन्नत्वात्पमप्यर्थ इति प्रासिद्धेधपादिश्चार्थधातकेस्येदिसंत्वनिषेधासंवंधात्पपुनरितुम्यहसां
ग्रपंचित्तमर्थः नियमान्तहेतिनामेन्यदृस्यत्वापिममहत्त्वेऽस्मात्सत्वं भावादितिमावः ननु भावस्यतत्त्वनियमो
नतरत्वातउपदेत्वस्वतत्त्वत्वस्याचादितितिधवसेपेवनाधकदृति कथचादिप्रतिषेधवाधकेनेसतःपुरूहतत्वाहि
तितवाधेतितिवाध्यवाध्यस्य स्वतरंगाध्यत्वादितिभावः ननुवेतिभावःहूतत्तिपमासर्वं कादिस्वत्वपादमासि
सिदेननुकादिप्रतिषेधमितितिभावःहूतत्तियमेन त्र्वत्तास्वदितिप्रतिषेधत्तिदतीश्रुप्रायाप्रहत्तास्वदिसनेन
नकादितिपमस्यवाधीनापिभावःहूचमितिपमेनउत्तरत्वादितिभावकस्पेपवादन्याम्यामावेधिपुनंतरस्येतिमावो

योऽदृष्टेतत्राह यथा प्रीतिमात्रोपलम्भे धार्थी भविष्यतीति स्मृते ह्येव हि तस्याः सामर्थ्यम् उपलब्धाज्जनियमप्रापितस्य निषे
पि॰७१२ धः स्यात्ः ननु कस्य रागस्य प्रतिषेधनियमो यथार्थत्वात्तदोषद्युतिवेतसंभवमाह यावन्मात्रमात्रत्वे निमाशेनियमप्रसक्त
इति। नियमाद्यायो गायद्द्युपरिसमाप्यते सन्निधानात्पत्र्यः ननु स्वतन्त्रस्य प्रतिषेधार्थत्वमनुकारस्तानीमेऽदृ
२८ ष्टस्य तत्स्वरूपत्वकथनं दर्शयन् परिहरन्तत्राह योगे कृदेवाइति। मात्रम् जानियमानेकारितिपालिङ्गस्यासमर्थ्यादिति
पक्षान्तरेति विवेकः। नन्वेकस्य त्रोपात्तानामनेकत्वमपनैव तद्धेतोस्तत्राह एकरूपो नस्यात्प्रतीतिन्यायान्तद्धितार्थिस्मादवि
तापि समस्तनीतिविषयमेदाम्भिद्यतइतिमात्रः ज्ञाप्यतइति। एतच्छोतारत्वेस्मृतिर्भविष्यतीः तन्नविरोधोपातोत्रे सिवेदः स
तिषेधेनमात्रमतन्त्राह त्वद्धितिमात्रयोस्तासामान्यविहितस्य तस्यसामान्येनियमसमापत्तेस्तत्पथः आनारम्भाधीनेनेति
हेतुगर्भविरोधवशात्तिमेदेवेति। तुष्टोधेयाहे मात्रं जनियमप्रापितेयः स्वरसप्राप्तिनिषेधः। सिद्धनीतप्रथः आस्यात्तु
नमात्रहृत्तानियमोनिवृत्तेः समयेषु वात्स्यायादिति भावः। किं तु न्यायसमेदस्यान्याप्यतामसंगतमेवं नाभ्रितं फलं तस्य
दसगविस्वरतिसन्तीनादेषु रस्यात्सर्तिपधारं समस्य भविष्यतीति दिक्। मात्रसिन्नवाक्ये पिनेति इदं यदहङ्गासिस्वपथः अप्रसन्नमा राम॰
प्यविदेवाविषीवेदीनामितिसन्नस्यभाष्यमेकदेशपुष्कि। अग्रेत्रयदहृताङ्गवायदेत रयतसाक्षिसाक्षिमेदुय्यहृत्सम २८

स्याख्यानस्यानौऽ चस्यादिस्याहुः भिन्नजातीयत्वार्थइति । सजातीयस्य द्वित्वमेनसाध्यमिति भावः । प्रकाशस्याश्रयेति
ए काव्यउपदेशो इतीत्यर्थः । अयं हि द्वयोः सुपादानानाश्रयपाश्रयइति भावः । ननु द्रव्यद्रव्यादि । तिवलुप्तुविनमनन्त्रा
द सामान्यद्रव्यानि तिमद्रव्यानार्थमिति सर्वेषां यं गापो द्रव्यइति मिद्रव्यानार्थमित्यर्थः । यथा घटानामिति द्रव्य
वद्व्याहो भ्युक्त इति वद्दन द्व्यादौ ने द्वयोः समवायिमात्रीसत्तानद्भावः । ननु घटत्वर्थमिति नत्वविध्यर्थमित्यर्थः
निपातनामिति । अन्यथानेन निषेधे नसिद्धे समानार्थस्याज्ञयाध्यनगमप्याद्वित्वद्रव्यद्रव्यं नि पमार्थं सन्नेत्राय नार्थ
वेति भावः । सत्राप्यन्तरंगत्वादिति । प्रकृतिप्रत्ययापयत्वादिति भावः । नत्वेवं भ्युक्त किंतीम स्तोमप्रवक्तृत्वेनन
त्वं वपीति वपीत्युक्तमतनथा द्रप्रकृते नेति । हृसमविषयेन कश्चिदुभयवाननलीति भाष्यार्थं न्यादि । किं विनत्वेन्यादिमा
ष्यान्यानुपपमाद्रप्रयन्नार्थमिति । तदापोनविभागीने वं सा ध्यानइति वीपोभाष्ये प्रसंगेपदस्य सात्राय ॥ भाष्येऽपन
किं । विदिति । वेदमादिप्रयालामिति वृद्धसद्देसदेह्नोति । कोन्यत्रविधीयइत्यनेनननदनासंविधिद्वित्वं किंतुद्रव्यदद
दा कर्तव्यत्वमेवनदाह लाघवार्थमिति भाष्येऽयामेइतिसंज्ञादिभ्रुनितुत्वनथा । ननुकृञ्चेः । तिनं वाधित्वागुणेश्च द
नद्दन्प्रकारप्रत्ययः स्यादनभ्यासकृञ्चतिऽ प्रकावउ । ननुज्ञागनेगुणस्य हा हि प्रतिषेधं बाधकत्वेविप्रहनेक्तिमाया

नपननग्राह्यद्वयप्रतिषेधस्येत्यर्थः इति परत्वात्तत्प्रकारकत्वे च प्रतिषेध्यासत्त्वेऽसत्त्वमर्थः अन्याधीमितिज्ञो रागिव्याघ्यामिति भावः

वि. ७।२ इत्यादिप्रयुक्तत्वेऽपीति । तत्रायमन्योऽर्थ इति भावः । किं तन्निषेध्यत्वे इति । अप्रसिद्धिकत्वनिषेधे प्रतिषेधप्रामाण्ये इति भावः । कित्वनि

२९ षेधेन तत्प्रकारकेऽपीति । नन्वेवं तत्त्वेति । इति तु समर्थितत्वेन बाधकप्रसङ्गात इति भावः । बाधकविषयतावच्छेदकतावत्त्वा

स्य प्रतियोगितावच्छेदकगुणरूपतानिर्णीतत्वेन तद्धर्मत्वावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतत्वादिति । अथवैवं वेदान्तविषयेऽस्य

च्छावसरत्वाद्यत्वात्परत्वेऽपि तु । विद्ययतोऽनिमित्तपादपदार्थाभावाभावत्वेनान्यथयितानुगतं तु प्रागभावेऽपि प्रतिषेधाप

गमाभावेन तत्प्रतीत्यादिसिद्धिरिति विंशतिमिदं तच्छावच्छेदकस्यापत्त्यावच्छेद्यत्वेनान्यथयितान्यथोपपत्तेर्न तत्र सत्त्वेऽभा

वे च नित्यत्वान्नित्यत्वानुपलब्धेः प्रत्यापत्तिसत्त्वादिदेवसन्तः कित्वादिहसत्त्वानुपपत्तेरिति । इति तस्याप्रतिबन्धकत्वसंसर्गाभावेन तदं

तस्य कं चिद्धेतोरुपमानस्य तत्परिहारेण तत्प्रयत्नानापोह्य हरि सार्धमनुपपत्तिरिति । सविकल्पे तस्य तेनात्रे द्वयविवक्षितः नन्व

त्राचि एवंविधे तत्र विहितविधानानुपलब्धिस्साधनव्यतिरेकग्राह्यव्याप्तिकारणे नतिसिद्धिः । सविकल्पे तत्र तु किञ्चित्

सानपेक्षस्य तत्र हेतुरिति भावः । अनाभासकृत्यकः । कित्वा तत्र सत्त्वेन तत्त्वेन तत्रानुवर्तमाने सविकल्पे तत्र तेन तदर्थः । ननु त्वत्कारणा राम.

नाच स्यावयाननेवेद्यप्रतिषेधेन तत्र तत्त्वेऽपि तत्र तत्त्वेन तत्राह्यग्राह्य इति नैतत्सविकल्पे निमित्तप्रतिषेधे तस्मात्सत्त्व २९

सतिवेतिविधीयमानोविकल्पइत्यौत्वमोऽन्योऽपीतइतिनिमित्तस्यविद्यमानत्वान्नस्यादितिपूर्वमेवप्रवर्ततेऽप्येवंगुणाद्युपि
त्वप्रयादिभ्यःनपूर्वगात्साप्रवर्तनात्अनिमित्तत्वान्नस्यइत्यौत्वेऽत्रइतिज्ञातेउपक्रियत्वात्गुणोऽनवाधितेऽस्यानिमित्तेइतिभावः।नना
वद्गुणस्यानित्यत्वलक्षणस्यासिद्धत्वादौत्वमोऽपिइद्धूपवद्गुणाः।नद्भावेसतःकिंत्वानद्भावेइत्यौत्वे।पुनरिदंनाम्नाप्रोती
तिप्रवृत्तंनत्वेननिषेधाभावेइतिभावः।निमित्तेइति।उपस्थानिद्दाधकनिषेधेसासइतिक्तौवेःप्रधानसरसापाश्र
यणीहेतुल्यस्यासिद्धत्वादिति।संज्ञानत्वादित्यर्थः।इस्यपुंसोऽरांस्याविंसमा।उप्रनेनविज्ञोषेसोऽसि।एवगानु
पूर्वीनितिष्ठिनोपिनिषेधांतरस्यासिद्धिरितिभावः।प्रतिषेधासंगइतिस्यादितवद्धेति।योगविभागेनज्ञापकेन
पदुपाधेरिभाषाणजदुपाधेःप्रतिषेधइतिवस्यमानत्वादितिभावः।प्रवर्ततेप्रतिषेधइतिपदुपाधेरितिनाम्नीपत
इत्यसिमानः।वल्कनल्करिदिज्ञिनइत्यप्रपस्यविभाषिसस्यवारसापदनरत्वानुइतिराज्ञपगोवइहक्रिविन
पोइतिभावेनेत्यापिफलान्नावर्षकमित्याद्यपेनानारणभ्यगगतानथानोकांप्रकारांतइतिप्रमपाऽवधी
दिसवनोइलादेरितिवृद्धिःरूपान्तरमनेत्वेत्वप्सोपस्यस्यानिवत्वान्नेदोषः।एकान्तेसङ्गोऽकृतेतुवधुपदेवी
नेकावत्वादिद्धप्रतिसेधाप्रसंगइतिभावः।हेनेःपरस्मैपदित्वादाडू।पूर्वत्वाभावाच्चाइकमेराणीति।इलंतनलङ्गो

ति॰ अतो हलादेरिति विकल्पनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्धस्य स्थानिवत्त्वेन सिद्धत्वाकाराभावादिति भावः। सकृत्तिं हि तितिक्षम
चि॰ ७१२ कृतिर्भावेन स्यान्तु इयम्न इति भावः। न स्यादेवेति। हं ते देवसा हादुपदेशेऽवधेः स्वात्मदिकारत्वेन स्थापत्य पाञ्चमुख्यत्वमुपदेशेऽत्र इत्य
३० र्थः। नत्र हसेवचेति। माषे संनिपातनस्य समनिषेधस्य वृत्तिकालेऽर्थः। उपदेशे नेकाचत्वादिति। इतो वृद्धिसप्ति
स्वरूपव्यापनायसुखमुपदेशा इति भावः। ननु स्थाने द्विर्वचने उपदेशे एकाज्ञनुदात्तस्य नवृत्यो न कथं पदम्लो
पेऽद्य प्रतिषेधः नच स्थानिवत्त्वमतिविधित्वादिति। अतन्त्रा हिः प्रयोग इति। ननु पञ्चम्यवधानात्कथमयमत्वविधिषेधम
संगेत इत्याहातो लोपे कृते इति धत्तो वस्यानुपलब्धस्थानिं ज्वने नपूर्वं तुस्यैव पत्वमस्य भाष्यस्यनेतिस्य यति
अत एवाच स्थानिवत्त्वेन समाधानपरंमाभ्यं संगच्छते ननु परस्मिन्द्रूपस्य संप्रति कार्यं च जातनाम्नः प्रतिषेधः
स्यादित्याह समुदायस्य चेतिपपाचे तत्तन्याय कार्यो द्वितीयत्वेऽन्यपादिति भा[illegible] तिय [illegible]
ध्ये नत्वे कृते इति प्रत्यादिति भावः द्विपदेति। अपस्यानिर्दिष्टं नेरस्पपदार्थः। उत्तरपदाधिकारे विहितं नमनि भाषायामर्ण राम॰
शतिप्रतीत्वं वृक्षकायो मितित्वस्य भाष्यत्वे कृते धुक्तिरिति भावः। पञ्चम्येवेति। प्रकृतेः स्थितेन स्थाने एव संभवानिद्व ३०
र्वितितिसेठीत्समयविद्रूपसंनत्वसेष्वृहं कालावधारणार्थं पलीतेत्रय लिपूर्वीरोचकुं तितिहिताद्रहदि कृ

ते इति विस्पष्टार्थमिति अतिपतित्यागार्थविस्पष्टार्थः । अत्रास्माभिर्नासादिति । अयोगपक्षस्य चेतनत्वादिति

भावः । इदं व्याख्यार्थमाह अत्राचार्यस्येति तत्त्वालोकेति । मतमपरस्य तद्वैराग्ये दानस्यादिप्रर्थः । इत्युक्तमिति । उपदेशे ज्ञेनु

नाति कदरत्वतः । गुरोः । मतमिति मतमपादिति । नन्विति ज्ञानस्य स्वतन्त्रप्रकाशनस्य पदेनाह इतिभिदेदे वस्तु इति कथं वेमित्य

पदे ज्ञातपदे ज्ञात्वं स्वाह पदोः । ध्यानसहितेन वेति । ग्रुपवेत्यादि श्रीमान् अत्र स्वभावाविरोधात् इत्यतिति ध्यानमात्मैका

र्थत्वादिति भावः । सकलं तत्र स्वपदे वात्रसेननेति अन्नलिनिधा माहात्म्यापि पि पुण्यदेशा इति भावः । नासौ पूर्वेका

दयीति । तदनिमतेऽपि विहितविशेषरात्रमात्रुतः । कोऽपि दोषः । स्वयं वेदनैकाचोदितत्वं त्वभावादि इति बोध्यं । कास्तो

क्वार्थेवा विशारदतपदादाग्रहणकः । स्माहस्मात्र काट्त्वादिति । अस्य सर्वत्र कागे त्ववद्वीपति । तदिदमिति । अत्रार्थे

तमपोहितभायोऽपि नयति । किं वलस्येति । नस्वपवेति वहुव्रीहिः । अत्र वपवसमुदायानाभिनिवेश इति नामकार्षः । न

वहितु माह उपदेशाज्ञा इत्येतित्वाख्यार्यातिविन इति अर्थसात् ग्रस्तेति भावः । पदपदेव्याख्यानेनैव इदमपि बोध्य इति उप

रमा ध्यानेति प्रतिः । वधेः । साहस्मात्मतिपतिहेतुत्वात् स्वलत्वात् अत्रैवोच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य सर्गिकत्वे वलत्वस्यानु

देवेनवपदेशानावच्छेदेनैकावद्रव्यपातात् न भावपि सनत्वमिमायमज्ञानानत्वउभयो स्यान्यादिशाको पिलत्वसेवत्र

तामिति सर्वथान्यानस्यासाधं कारणत्वेनैव चेति सिद्धं तेन केवलेनात्र तं राग उपदेशाविषये ति हि स्वरूपदेशाविषये सर्वथा । अत्र न च स्थिते
वि. ७१२ म, यदि श्विते चार्थधातुनुकल्पादिविषयत्वसामीत्वाभ्युपगमादिति भावः । नहि हुध्यन्त इति विरागतत्वभावे विधिविषय
त्वमसीति तत्त्वज्ञानं इति निन्यपिनम्यासाभिः भाक्तुवत्क्लतो भावच्छेदकावच्छेदेनान्वयपरत्वो न्याय्य इत्यतः समाधि वीयमः
३१ । भाष्ये उ वंशनी ना इति प्रयादिपदधीरासादृश्यो वशनीतारस्य थः । अत एव तव प्रयाते नं येति संगच्छते । कुस्सन्ना । कु
नेतु हितायद्वंतर त्वाभ्यासभ्यारेण हठत्वेऽपीति । यत्नमात्र इति न्यायादिति भावः । न च चोक इत्यसाभावे नानुगतत्वा
दिन्यदेहेक मनोगप्तहृप्तुक इति यातिवेवकोथमिति मावत्वपदेन सत्य इति रसविपतिः । अत्र तत्पदवाच्यमिति १२ मोक्षा
दितो ॥ ननु श्रुत इत्यतो उपदेशाइत्यनुष्ठाभावे त्वदेवगुणमन्नयत्वाभ्यासो परमपुरुषोत्तमाद् रतीर्णे तमादिद्रुष्टोऽ
ति सत्तापपादनापाद प्रसन्नत्वारंगा तरेषु मादिन्न वेकाव इति सत्वे उपदेशाभ्य हठान्मो तरत्व कृताभाव उक्तः
इह वत्सप्रप्रगमादिति विविधं परिहरति । एकाव प्रहरेणाति । तत्प्रज्ञागादि तद्‌ इति एवं वशीतीनि तिपदुपाधे
विभावात् इत्याधेः । मतिवेधरतान्प्रतिपिसिद्धान्तत्वावप्राप्यतापमितिसिंजरसत्वे मा एव वत्स्कुटं वधुपदेशो रा.
। विनिता उपदेशामात्रावच्छेदेन पत्कामितिसर्वीनंसर्वः । हंते विनाविनाभ्यवस्थितेनतत्त्वधातोरीसेसामयस्यातत्स्या ३१

निकौवधिरप्यांनड्गस्मात्उपदेशोनुदात्तस्यवोबाहितःस्यात्स्वनुस्वपइतिभावः।तथावेस्यादिर्विंस्वमित्स्तक्रमेव।
इतिवचनादितिःपरेतुइतिनवेधावियपेपङ्।त्सुगंतानामननमिधानमेवग्रहणस्यवष्वेस्त्रेमाष्येइत्युपमेवन
दिवधर्पमेकानग्रहणात्तित्वेवोक्तंनतुपङ्।त्वगर्थीमित्सपि।तथापरिभाषावनेस्यष्टापत्तुश्रुतर्थांवेमिहाति
स्मोरोवापदस्पनीरकरणात्तदितवाज्ञापितिपरिभाषामाष्यस्तमतेतित्रवर्कैरीतंसवदासेवत्रिष्यपाटेनते
षांतत्रकृत्तमत्रकृत्कार्यमत्रदत्ते।तस्मादिदंपरिभाषाभाष्यासंमतैवववर्षेराह्दात्तितानतनादेवमित्तिहस्
कावग्रहणात्मत्रत्रमत्मात्व्येपमेवपङ्।तवारत्तांनतुउपदेशेदत्ताद्विहितस्पमर्गेतेवेमिमात्वुःग्रहणात्तिःग्र
मात्हविनीतंनतुउपदेशाप्रतनुहतिज्ञापनमात्रेहीवचारितार्थ्यांजातेविशिष्टववत्ताज्ञापकमानमुत्कामाष्य
विदेयत्रेतिःपरस्यविभाषा।विल्लइतिग्रभोगपमपधोरिदंतपेष्यविनइतिःविधमितिविनःपोः।कृतिःपरेतुनु
दादेरपिग्रनुदात्ततादेवनिषेधः।विंदितिविघतीतिदिग्रनुदात्तगत्तेमाष्येउक्तं।तत्रइकातिदेशोतमहवस्मा
पमानितिरितिग्रहादियाहतपेग्रनुत्वाराच्चारत्तांते वेमाष्यमामापाकिकारत्ताइतिवेतेनुमोविसंमवइतिविनि
गमनाविरहात्उभयोरपिग्रहणात्विदंतिविंदिविघतीतिपादेनुस्पष्टमेवतनग्रहणात्तितिचिंस्पोपकेपदइस्माइःग्र

मिथ्येयादर्शनं तद्रूपेति । प्रसिद्धेयमर्थः विशेषणतामात्रमत्रोपाधित्वादेन न तत्र विशेषवदुपाधिरिति लक्षितः इत्यर्थः । नान्यपर
वि.७१२ विप्रतिषेधादिति । तुल्यबलानामपि भाषानुग्रहाय परस्परसहचर्यस्य नाम्नयपरामिति तत्त्वः आदि तन्त्रालाभे कर्म
रामेति । उपलक्षणमेतत्तत्कर्मतो इत्यपि वीप्सानन्तपनार्थविकल्पतउक्तमत्रे वप्रतिषेधस्याहि कुत्रोनेत्यत्रा इमावा
३२ दिकमेतामिरयोमितमथा वस्तुत्वे वैपर्यं स्यादिति भावः । समयायामेदक्तत्वेनेति । वादेना प्रमाणोपाधिरियमे
दकत्वमनेन ज्ञाप्यते । सहचर्यलम्भोपिग्राह्योपात स्वकिं भावयाविलं तत्कवादेना क्षिप्तमिति भावः । १८।१७ सु
धस्यानानतुमंयाद्यो यो ः स्वत्वव्रक्ष मेत्रे यानाः इति संयामिथानद्वन्द्वादिप्रयमतेग्राह्यवशात् ः द्वन्द्वस्ये ति । त
पावरुधिमं यान्कधु पंयां श्चेति सूत्रस्य तो । संयादिद्वन्द्वो मरणादिक्लिदाः वो गोपयाक यो वितद्भुद यः वपमानोमि
ति । साद्वंद्वं वपथास्तेमचे द्वन्द्व संस्रेमनः । वादेनति स्वद मनतउक्तोतनचैवस्तातमयोगादिस्याद्वान्द्वेषि ति राम
द्वद्वस्य । मक्त तकार्यो तोयोनारसिद्धवर्थेहिनियानं नतत्रे हपद्वयानद्वयोक्ताप्येनाद्वद्वेति । दादे धीनोदित्वस्यान्
पेत्यादिः भाव्योतिद्वद्वनद्वन्द्वपदस्त्रतामितस्वद्वपदे द्वन्द्वि । त्वघुसं ज्ञादेत्तितिवद्धृतीहिफलयोम संगच्छेति । घ ३२
लेबतिषेधादिमगोरवं वेतपिवोध्यम ॥ १६ ॥ स्त्रेति । देहांतंदानतमाव्यपरादिनमेः केचित्तु नखंडपतिमाष्य

कादान्विति स्त्र च न लोपन्न इ. स ग म त्यां स्या नात स्व इ हे र्द हि तो मस्येवेष मिति गम्पते स्त न ङ् च नेति इहे स्यानि
टा सेन तद्दित्स्यार्थः । इतो मतुब्विति प्रत्ययस्य समासमासितरेत्र १० मभो यदेरं नभोवा. दिति पदरे दा धाद्यात्तस्मा विन
इं नसमुदायस्य धातुत्वात् ननु एवं त्केति कं तेन समासा भाव इत्यर्थः पुष्पि(र) । केवलस्यैव इति मध्ये नानिर्दिष्टो नुष्यो षि
ति तिरमादि निमा गः नार्थ इति शुचि वा ननु एवं बहुषे ती तेषि त्यर्थः । न लोपा प्रवृत्तानां इति न व दा पं ना त्विकि पिन लोपा
भावा पदनं स्यानिवत्वं तु क्वो तु हि कोवि भाव नि षि इति ति वा वं. शुचि इ वर्द त्वे ति ति लोप प्रस्या सि इ ता त. प्र
त्या मे ति न्यादि मन इत्यं व्याव जी ज्ञे न म तो निं न रां न त्व पर सोर रामा विति सत्र त्स्य मा व्यावि रोधः शुचि वि भावि
त्यिम शत्र स्त्र स्य मा व्य वि रोध श्च इदं त्वे ने वा विकल्प स्या सि इत्वा इत्यनु त्वा पकौ पना स स्या उ के त्वा पनि श्व कुला
दी नामि दित्व दे न दि क्वि तस्या पि स त्वं वदरि तम पि धा तं न र त्वा भाव वोधना पत स्माहे न नी म दिः स्यधु त्वं वि
सद्वे वा दो स्य पत्ने । किम मि धे यत्वे ने ति शुच्य यन्त स्वे वा इ त्व कार्य कर्म त्र इं तो यं यं गा वी ति भाव. शुचि न एव व
इति निं सं हि ता त्र यो ष्यन न विको ष इति न न्वे व न ध्य पने वे इति पे ने न इ इति मा व्य ता नुप प न्न म न न ग्राह्य प्य न
विषये इति भावे नि येति र नं ग रना स्ये ति न शुं स के भावे क पो गे उ पसं स्या म मि ति ष ष्ठी रो ष ल ह रा मा त्वं न स्ये

तीति। शोरित्स्येऽन्यासंगतस्येरे तिवागतनमिति लक्षणतदस्यार्थः इतिस्यामिमातृवैं पर्यवसिहयति। केवलस्येति। प्रक

वि. ७५ र्षकारणभावेऽकोभवती स्यादिरकर्मकत्वेहेतुश्च स्वपदार्थदपति। भावेऽकेतिं एवं वेति। इतगुणस्येत्यस्यास्तित्वा

दिति भावः। इत्वं गुणस्येत्यत्रानिषेधेति कस्य स्यवांक्षिंतस्यादन्तग्रहइतेगुणस्येत्यत्रेति: स्वतन्त्रेत्यत्रासंमत

३३ मिति। पूर्वगतस्यार्थकर्मकेतिके कोधिकरणोरेति वकेपूर्वपदयोगोऽदृष्टौरस्वभूतस्य यांत देवामिस्या दिति

द्विरिति विंस्यामि दमितिकेशिता। नतु केवलस्य निपातनाभावात्पातिन्नहरणस्यादन्तग्रहकेवलस्येति। विधि

रत्रा वाइतिरापतस्येव वर्तते ग्रहणाहितस्य निष्ठा कांति जोपेद्ग्रागिवे धपोर्वस्यांतरे रागाग्रस्यातहिप्रथमि

इत्स्या त्रान्यर्थस्यर्थः। निपातइति पूर्वपदनस्वे वेत्येवासमर्थः। भाष्ये ति लोपाधितिति। न्यायस्को लो। ति। तुगेवति

पास्य: स्वाह गुणाप्रतिषेधोनत्रिपातः। पदपिहतो गुणाइति सपो तिंगाभिवि तरणं पीसारापवतिदृत्वथा

पिरापं तस्यानिष्ठ पदयोगनिह सर्पस्वत्रामि जितता। तंकेत्रे ठिसेति पेन ता मास्य भागादिरेद्वि सेनिकंयाशेट राम.

स्वत्रसे टीति योगाविभागे नसेहवनिष्ठापामिति तानिपमाकेति वेत्तुं वुकं। पूर्वत एवतत्र स्वत्रेभाष्येडकंसीदृवह

शातानि टिमतिषिधा पीसंज्ञापितः पश्वुरितिभावः। भ्यांसं तेद्विर्वनाशीमिवदेपलोपस्यादवर्जनेतिपाद: स्केत्रो ३३

[illegible]

[illegible] ३७। ३८ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ३५ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

३५

स्वत्वादिति भावः। अनुवर्तनादिति। तदनुवृत्तिश्च विषयनिर्देशार्थीनस्फुलितमाहयक्षे स्यादि। अनुवृत्तावेवं धात्वस्थाने

पि.७१२ च गौरवात् स्यादत आह पृथग्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति। एवं च प्रतिषेधार्थमेव स्वत्वेन विध्यर्थं नापि नियमार्थमिति किं द्

३५ योतकेन षड्गुणोति भावः। स्वत्वं हि पूर्वं स्वत्वात्पर्वमेव पदेदिति विंशं दोषता। प्रायश्चित्तेति। ननु कथं द्रव्यतावच्छेदको

नैवेत्यर्थः। कुसुलस्थेष्वपि व्रीहिषु कुतो नियमितानीति एवं हानत्वेन तु कर्त्रीति यथो विधानत्वे भावकर्मविषयत्वा

भावनकथमात्मनेपदयोग्यत्वोक्तेरत आह कर्मकर्त्रीविषयश्चेति। अत्र प्रमात्राविनेत्यत्र मा वेत्यादि। ननु

नत्वप्रयोगाभावादिविधानादिति भावः। आदिकर्मणि क्तिनि वागर्ते कृतेति विशेषणं। आदिकर्मणि

भावकर्मविषयत्वादात्मनेपदविषयत्वं बोध्यं। नन्वादिकर्मणोऽत्र प्रवृत्तेऽपि नेदमुदाहरणं। अनात्म

नेपदनिमित्तत्वमेवेदं नात्मनेपदनिमित्तत्वादिति ज्ञात्मनेपदनिमित्तत्वादिनाननामात्मसमस्य संख्या

नं कर्त्रभिप्रायेति पक्षान्ते एवं वाच्य कथमात्मनेपदनिमित्तत्वं स्यादत आह आत्मनेपदनिमित्तत्वेनुवर्तमानतावा

च्छिन्नविवेचोद्देश्यत्वे ऽभिधेनः। इष्टान्तार्थं नत्वात्म कर्मत्वेति वेत्यत्र कर्मनिमित्तात्स्येनेत्यादि त्विति राम. ३५

स्वनीति वाक्येप्रमिताद्यापात्तवत्काले तत्र स्यात्प्रमत्वेनेदं नाभ्यमितिबोध्यं। नात्मविषयत्वादिति। ननु हि प्रयो पा

ण्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदे कर्तरि रूपं तो । भावान्निषेधविषयाभाव इति बोध्यं । अत्र विद्वोर्विरामाति स्पष्टं शोभाम
नेपदे परस्मैपदेति भ्यासे नात्रार्थ मा । तत्र परस्मैपदे तिबादिकं स्यादात्मनेपदं परस्मैस्मात् तत्परं च । स्वतन्त्रस्य समर्थिति विभोर
रुकम् इत्युपसर्गः । तदा हरुञात्मनेपदस्य परस्मैपदमिति । ननु वेति अत्रात्मनेपदे परस्मैपदेनेति न्यासे परत्वात् लोपादानस्य समर्थित
तास्ति निमित्ताभावान्नुपस्थानादिति भावः । ननु स्थानि किन्तु नादि समग्रिवेधाविधयत्रारभ्यात्कथमेतद्विषये
प्रतिषेधप्रसक्तिरत्राह नन्वयमिति । नाने तेऽहिधीयते किं तर्हि निषेध एव विधिरात्मनेपदं वैरोधेति तत्सम
नितिषिधः स्यादेवेति भावः । अत्रात्मबुधिमात्रं वो नमपतिपातिपदवीति । दि कृपो रोलादायादिभ्ये तु कस्य अत्रात्मने
पदे परस्मैपदं तस्मात् नेति गत्यर्थेष्विति भावः । एकति तेति । यथाकारकत्वमत्र प्रमाह भ्योः । अत्र तस्मात् परस्मैपदं
दवपद्विकारो द्वाः इति मित्राश्रयत्वमिति भावः । निमित्ताः पष्ठी निर्दिष्ट पदः । ननु गाधयात्रकस्येति अत्रा
देवानां स्थापायामय वर्गमा नांहवः पूर्वत्र माधवात्तुकस्य नत्वं भवतीत्यस्या न्येवस्यापानमापिनहुकेः स्थानिवा
दिति बोध्यात्राप पूर्वस्मात्परमिति । पवहितेपिपूर्वत्रासिद्धेः सकारेवान स्थानिनो वा पूर्वत्रासिद्धोः पर स्थानि
भिरस्तीति नदोष वचनात् षष्ठी समानि पिपक्तिं विस्थानिनः पूर्वत्र नस्सो नेति न दोष इति भावः त्रापः स्थानि

ऽर्थत्वाक्सष्ठिचास्यर्वग्रहणोत्तु नामानस्वनितवदेहरदतिद्ध. तज्जभाष्ये स्वोतास्य नेपदे नेति त्तु यदि जसग्नुहायघट
पि. आर कमात्मनेपदस्याद्यप्रयावतः पदसंज्ञा तस्य परस्य त्वोः परस्मैपदत्वापार्धधातुकस्य नेट् अत्र पदिः अत्र न प्राप्नोतीति दृष्टि
३५ तप्यः वहिरंग लक्षणत्वग्रे तस्य स्वापंनदोषइति शेषः वस्त्व पंनका यद्दृति अत्र वनि इतेरस्याक त्वादि तप्यः अ
तिपेधमप्रतिरिति वार्तिकेप्रत्याहातिमंपोपेनत्तु कमितोविप्रात्मानेपदेनस्य मानपदस्य सोतप्यः कापइति
भावः वहिरंग तज्जादिनिमित्तमत्वात्मनेपदमितिमाघ्यार्थः प्रविश्यंसिद्धपतेइस्यत्र पूर्वोत्तनइस्यनेनात्म
नात्मनेपदं तत्तु कमितेनिमित्तमेवेति भावः। एवमत्र विकमिति पतेइस्यत्रापि वाप्राप्तात्मनेपइ निमित्तत्वेइ उभय
त्रेवम्पदेतत्तुनंनात्म्याविक्रमितापात्मनेपदेप्राप्तिकमिति व्यतइत्येवपूर्वोत्तनइत्यस्य त्तु तत्वनप्रइतिः कानीति त्तु
नुइतेः अनतरतुसत्र त्वमात्मावमात्मनेनेनकृतप्रभेदाः एवमपंतस्यानन्तरोपत्वाद्धद्यघ्यमादिवक्रमिति
त्तुकमोर्वत्तादेरिद्धपदितेत्वकर्मोप्तनात्मनेपदनिमित्तमवतइतिलक्ष्यार्थइति भावः वेल्लकतोभावमथानः
तोत्वोनिदिष्टः प्रत्ययतिवृधश्चात्वेकमोतात्मनेपदनिमित्तत्वामावेसत्येवमन्यास्यात्तान्णंपरस्मैपदत्वा राम
दीति तप्यः। तत्फलितमाष्ये उकेन चेत्वकमीइति। ननुकमिति धातोर्हस्वभावेन कर्मेत्यादिवसंगातमत ३५

ग्राहभावकर्मणोरित्यादि। विषयसप्तमीभावकर्मविषयाद्वा लोहितार्थः। तत्र विषयस्य पयोऽस्येति भावः। एवं च कस्य
घातिपदे कार्यत्ववत्त्वं सा धात्वर्थत्वमिति तत्त्वं द्रव्यादिविषयत्वस्य तु सत्त्वमज्ञानानि नामानि इत्यकेर्मण्यास्व
भावादेव इति बोध्यं। न च दर्शमेव विषयभावेनेति केऽपदे न व्याख्यातं तद्धि वपत्वं च धातोस्त्वे पास्त्वमकृति कर्मता
पार्थीन पास्त्वमुत नाड्डिशिषक्ति पागाचवत्त्वे न केपन्नात स्य वक्तिति। आत्मनेपदं निमित्तार्थविषयमित्यत्र तु कमिमां
परस्मैवत्त्वादेरिति तदर्थः। आत्मनेपदमिति भावः। लक्ष्यप्रमीति। आत्मनेपदेऽन्तीतदर्थः। अत्र नासत्त्वात् इति ज्ञानान्न
लोपे इत्यनेन तुल्यस्यानुरोधात्। अपि वा परस्मैपदी कार्तादिसत्त्वमस्तीत्युक्तमिति तत्त्वाद्धितेकाः सतीति पदाधाहारस्य
उर्ध्वपन्नपास्त्रव लतिपन्नपेतिमिनमनस्त्रांक्तनाविक्तिनाम्यर्थनचेति। अनुवर्तते वा इत्याकर्त्ता पदं कर्तृत्वं कर्पदवेति
सत्त्वामित्वमित्याशेन दोषः। शक्तिलिङ्ग। कर्तव्यमिति। अनुवर्तमानेऽत्र सम्पन्नान्तरत्वात्पदपोऽपिमिति भावः। ननु
इदं स्मृहत्वाभावेऽपि सति लमनमग्राहन्न एरिभाषेति। अनन्यात्रस्थेति। ग्राहकर्म इत्यादावपीत्यर्थः। ननु वस्त्वमात्पपो
नुपपत्तेर्नग्राहयहिः परस्मेति। नन्वत्र कारणेनेतस्य कारणस्य इदं स्महत्त्वांशे हि व्याप्तीत्यात्रग्राह। पाकरणेकमिति मा
करणे के स्महत्त्वे हि रवेशकांतमेव विशकिविधिप्राप्ते नक्त व धेतेऽपवर्ग कारणात्प्रकरणानादरइति भावः

वि. ७१२ पक्षे षाष्ठ्याभागादिति इन्द्रस्य समानत्वादिति भावः । सत्यव्यवहितेति उत्तरखंडस्य न इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वनिषेधादिति पूर्वस्याविध

मानाच्चेत्यपि वोध्यं द्वंद्वमीसमासत्त्वे कोचित्कं इति नदनाश्रये लोदं भाष्यमिति नत्वं नत्विदं दीर्घ इति सामासानाभिप्रायम

३६ संगतमत आह सामथ्यादिति । इन्द्रजासाक्रांतो दीर्घ इत्यर्थ इति भावः । अपवादं इति सावसिते सत्येदं नानीवत्स्वानि सत्या

त्वाभकइत्यर्थः । १३ । नोपदेशा भोवमत्वपत्ते उपपादयति । नच कस्याविदितिदोषो नवधि इति नइति नस्मादेवं दीर्घविधि

महत्तानवृत्तिर्नामेति भावः । वक्तव्यं दोषः पत्तंत्वपी तिस्वञ्चदोषभावः हतस्यानीति प्राप्तदोषपरि हारफलकमप

देवं पदइतिनत्वंपद । लुगंताननुदात्तेति तदीर्घदपदस्यानेष्ठिर्वत्तनपदोपितं तदंगानवधीति त्वापेक्षत्वमतर

निवृत्तेः स्थानिवद्भावेनव्यवहितत्वाभदेवत्सपदसंधीप ॥ लुगन्तीतिनात्मपदत्वेति विकृतस्यानतविधान सुपपाद

पति । सनिर्दिष्टेति उभयपक्षेत्वपीति । उरस्तात्पतिर्धकां उरमसामर्थ्यानांताजिपत्तात्पवत्वादेतिभावः । सिद्धत्वेनप्र

मिति । नाकर्णदेवदेवेधिविधानादितिभावः । विदिशात्पतिसस्यहेतुगर्भोनञ्चोपमानत्वमुपपादयति दोषेति । भाष्येतनति

ष्यतीतिनहिषधेनेतिप्रमितिदर्शिरित्यर्थः नन्विति निषेधः कथमीदः स्यादनजात्त्वात्तीति । नन्वीदइति एवं वनतंत्वावि

वरीवत इत्यतिद्वमितिभावः । तस्मादिति विस्थापिति । अनुवादेपत्रजातेर्ग्रे इत्यान्वितिभोनुवाक्ये देवेतिभावः । नन्वार्थभाव राम ३६

कस्माद्दीर्घविधाने कृपाप्रसिद्धत्वात्सिद्धिरन्तरङ्गत्वादित्यागमेऽत्र इति विशिष्टाख्यानेऽयास्तस्मिन्निर्दिष्टमान परिभाषापाठ्र विषय इति भा
वः भाष्ये द्दृष्टप्रतिपाते नेति येन नाप्राप्ते विध्यापाद्यन्तस्मिन्निघाते नास्य विभान गोधं । ननु प्राकरणिका स्येव दीर्घो न्द्रश्री
रित्यस्योत्तरत्र विधानादप्राकरणिकत्वात्तु गीत्येप त्रपत्वेदीर्घो न स्यादन्तरङ्गत्वात् न वृद्धोरिति । प्रति म्प्रसङ्ग त इति गु
ण इति मा तिविद्धः प्रतिमप्रसङ्गे लक्ष्यं । सा प्रति केइति वत्क्त तोवर्णेको दीर्घोऽस्या पूर्वपत्वरूपात्ता पाक मोदृशी
डि स्यादिस्यत्रस्याभाष्ये संमतत्वात्ये स्वंसनन्तु वार्त्तिकमते स्वर्पपरिहारः सत्यमतेन कृपमत ग्राह तत्र कारेति ·
द्वंदभाष्य कृतो पूर्वत्वरूपं । प्रमवेति लकावो हि दृष्टत्वात् नवृद्धिग्रहणं गादिति भाष्यं नवोतिजारीगतत्वेनतांनतुपादि
: न चाङ्गस्योपपत्तौ पपोरे कदेशा विकृतन्याये नजारीगतत्वेनामस्यवाहिन्यपतत्वमपि वृद्धिः प्रयोगत्वाद्वृद्धिर्वचनस्यापि
वाच्यंवित्वोपरासा मध्यान्हवृद्धिय पाञ्च तन्नपाश्चपरामिति नदेप दइतिकैपदेनव्यापकत्वात् तात् । किंच समुदायपस्य हि
प्रयोगेपि न ग्रहितं उत्तरत्वं उस्यान्तकेपदरीत्या नस्त्वं । नगावपत्तेपद [illegible] सुनां नातगद्वृद्धिदीर्घो न स्यात् । ततोऽपदत्त
कात्वेह त्वरमानानाभावान्त्र नैमिति कतकः । एवंमेव महता चेतवृद्धिः प्रयोगहिदीर्घवनेवनगहिरेगांनतेनात्रतोऽपव
द्वेनाये नजरीगत्यद्वा वान्त विविध्दि त्वसंगतेश्चो सपत्तोपपोरेक देशाविकृतन्यायेन जारीगत हित्यस्येवंगतेन द

37

वि० ७१२ ग्रहैः न वृद्धिः प्रयोगत्वात्तत्र हि देवस्य गृह्णसंज्ञा च इति कालेऽप्यहि स्यात्तामाभावात् यद्वा लुङ्गते तु तत्काले पित्पथेदयत्कहरद

तेनै कार्यग्रहणां तु हस्वापदले पि दोषपरिहारउक्तः सन्तु पदुः स्तुति श्रुतिप्रापकत्वा स्मानाभावाच्च हेय स्त्वपवद्द उपा

३७ र्ध्वातु करित्वपि तां गसंज्ञा प्रत्ति वेलायां स्वतः स्वप्नादिगेम्यावेन वाद्य हि स्यतं तत्र ग्रहैः परस्मै टौ दीर्घ इति पथास्तु

तत्र पाश्चात्य परामिति नै पदस्यार्थः अतस्तथा हि नमि सामि सिद्धि धान्यथा चैदुपायेत्व पाः त्रिसत्ता संप्रसारणो पथा

स्तु तत्र पाभावः स्वपक्षस्य इति दिकृ वल्कतलं दत्तदिर्वेवनादि तिमाध्यंत त्रोलेस फलवपादित्याो पलत्तं सवोध्यता

ता स्वरतिसति माध्ये सिद्धृ लिवोरितित सत्र पदं तस्त्र तनु इजे तिं इ सर्वे मि सर्वेः अन्यथा परस्मै पदे सिचिवि

कः सस्य वादि ताष्ये न कातश्च स योगादेरितो छिकः स्व स्यादि ज्वादि तिकै पदानां गतिः नि सार्वमिति अत्र लिङ्

लि इस हि कत्य यह सानुवृत्ताव पिलिङ्क्षि वोर्ध्विकस्ये प्रावे स्वग्रहणां लङ् वी ढ नादेसाम ध्यानि सार्वस्यादि सर्वः

केचित्तु इवं सतिस्यस्य वैन प्रापतिस्नस्यात्रिड्लिवोः परतः केचिद्दि वपं संस्वी ढेना देः पूर्व सत्रस्य क्रवास्थित

विभाषात्व बोधनवृत्पादि दोति इत्यर्थं वाद्य हि सामेवं वलिड् लिवीडि तस्य कविहि षयेनि रस्य चीपितिमाप्युत्वरार्ध

माहुः स्तुवतीरिति ष्ट यैरलोह तिहि लिरनुवधकेः पड् सातिगमी विसेवनर स्यहोदिः षड् सातिप्रसवद् इति चादिवा राम· ३७

दिः स्वानुवेधकौ ह्यापकमिति · स्वाह वदादिन्तुम्यि कररणात्स्वैरम विध्यनीति विंस्य मेनना । स्तुवि भ्रन इति कुत्तदिः किमु
दान तत्प्रति ह्यानेन दोषइति · स्वत्वेत्वादेवि कस्य प्रसंगन्न्यदुस्यर्थः । न्यायेनेति येन नाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रति
षेधकं उारं वन्यायेन वेत्वस्यर्थः । नत्वाप्ता ह्येति · भावनात्मयेक नात्तोमेने जिनाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रतिषेध का
उाद्वसंभावः महाविषयत्व मितिव्याप्तिन्यायानुग्रहाय प्रसाहव पर्यनुयन्नाय च प्राप्तविभाषैव पूर्वोक्तस्यर्थः । नावचन
स्य विकल्पार्थत्वात्प्रथमाद्वायमाहयदीति कंचिद्वेति वनस्या लोन न्यायेनेति भावः । नन्वस्यापि कस्यत्वात्प्रतिषेधत्वो
किः संगनेत्यत आह याप्तमाषेति प्रतिषिधेनेति निषेधाभ्यवलीयांस इति न्यायादिति भावः । कार्यास्त इत्यत इतिमा
ष्येवष्ठीनु ... त्वविवक्षायाः न्यायेस्तीति स्वरताव ... नित्यपदे ... नात ... निषेधाप्राप्तेरिति भावः । स्यात
न्तास्त्येति · एवं चोत्सर्गापवाद योरपूर्वोक्तो विप्रतिषेधइत्यर्थः । पूर्वं ... स्योत्प्रतिषेधेनेत्युक्तिवि
प्रतिषेधासंगतिरिति भावः । व्यान्यथापीति · इष्टसिद्धिरेवप्रार्थनीयापास्तत्वपवादत्वादेवसिद्धेतिकिं विप्रतिषेधे
नेत्यर्थः । एवं हि विप्रतिषेधवार्तिकं विरुध्येतेत्यत आह · अप्रवृत्तितरत्नेनेति · नत्वपवादत्वमुक्तमिति भावः । स्यात्तेत्त
स्याव का ह्याः ... ष्यन्तेति ... स्व कम्भः रवतीस्वारितेति एवं च समप्रविभाषिष्यन्त इत्यत्र परत्वादिति दोषः । परिभाषा

38

पाश्चपत्यादिति वेन नाम्ना सइति मध्ये पत्यादाइति वेत्यर्थः। वस्तुतस्त्विमान्वेति। अयं तु कित्त्वस्य तत्त्वतोपीति भावः। तत्त्वादि
वि॰ ७१२ मान्यविषयत्वेन वत्वादित्वतत्त्वतश्चाय रेफे का जस्य तत्त्वतो न तत्त्वस्य पत्या। यथा तेन पूर्वः। पूर्वविप्रतिषेध इति। एवं
३८ च पूर्वविप्रतिषेधेन निषेधो भवेन्नेति भाष्यं वाक्यशेषाध्याहारेणाध्याहार्यमिति भावः। अत्र पक्षे पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे गौरवं तस्मा
साध्यतरमेवाह। अथवेति ररमेव सुरत्वं समानाधिकरणे इति षष्ठीपाः। भाष्ये अंगं स सामर्थ्याद्धि भाष्ये तत्स्थानेति। प्रतिषेधबाधनं ह्यादेति भावः। न
वैनं निरः कुर्षा। निषेधार्थमित्येव सत्त्वमस्तु। यस्य विभाषेत्यस्य प्राप्तमानिषेधार्थं द्विकस्मात्मात्सेरनिषेधार्थमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः सा
मर्थ्येनानुमानिकत्वं वनकस्मनेनुनविचिह्नाय वंयर्थ्यादासेन हस्येवचि कस्मइति शाकावारणार्थं चतद्विस्याद्धुः ४७ नीचस्त
केचिदिति। चामनारवः अयवत्वं न इति। नवउदितोवेति फलं त्वकेइडुकस्मा स्यात्मेनेवसिद्धत्वादिति भावः। न त्वातेनेति। आर्देर्विक
स्यात्सिध्यात्। वंपाठोनपुनः ऋते माद्विकस्येवेति। ननु तो हार्दिकस्येत्यर्थः। नस्मातौ स्वादिकस्येदितपाठे नपुंकः भामिति। ६४॥ सिंधु
त्वमीति। स त्वस्य परस्मैपदत्वस्य स्रंसोक त्वोपहितात्मनेपदनिमित्तस्याभावोपसत्त्वहत्वंतेन संजितमिषितेस्मात्सेनुं अत्र इडिति सिद्धिरिति वो
ध्यं। वहिरंगत्वादिति। नर्तिनीतेरंगत्वाद्भुमिनिमिमामानेपदस्येवमहत्वामिति भावः। नियमार्थ इति। परस्मैपदे एवेति नियमार्थ
इति भावः। न ह त्वनुपेति। परस्मैपदस्तु किंचेति। परस्मैपदे परे इत्यर्थेन तु मनतेति विषये नत्वस्परत्वाभावात्स्यादिति भावः। प राम॰ ३८

यष्यंगस्येत्यस्यानुवृत्तस्यार्धधातुकस्येत्यादेरंगनिमित्तस्येत्यार्थस्य लक्षणतयागमेः परस्यांगनिमित्तस्यस्यादेरार्धधातु
कस्येत्यर्थाद्धि निरूपितांगस्या श्रोरे रपकोदौ सवेशाभावेननतु मतेस्य सन्नपाहित्व याविपरस्मै परस्यात्र तयतयाह
न्निमागस्वतन्त्राह त्वाभ्यय पेपरेतः पूर्वकार्यसत्वेन च स्यादेव निषेध इति भावः भाष्ये हलन्तीत्यपलक्षणं वो धा॥ नह
न्यः॥ सिध्यन्तीति· अत्राविपरस्मै परस्मात्र हलं परतो विहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावत्तत्कमिन्यादिन्यास तत्राल
समासस्येति· एवं चेह चतुर्ग्रहणमुत्तरसूत्रे चनकजेध्यमिनपि संकल्पस्यातीति तानि चेति चेन स्यादेरंपन्नु
कर्षणात्त्विति भावः एवं च चतुर्ग्रहणाभावे तानि चेति जो विध्यर्थ इतितात्पर्य· भाष्ये निवृत्तेस कारस्याविति· न
वन्धइति सत्त्वएवेत्यर्थः अत एव च वस्यतितान्निवृत्तौ वर्जितेति साद्यपि प्राप्नोतीति। परस्मैपदेष्विति समनुकृतमाने
नपमनस्थेमस्तामिति निवृत्तिसार्वाकवृत्तादीनामिति। तासिं चार्धधातुकमित्यस्तत्र विधेयमिति वोपदेऽनुवृत्ताः स्यपतो
वृद्धिरिवलं च इति परस्मैपदं स्यादिदं च मेविकल्पेन विधीयते इति तत्रैवेदं प्रतिषेध इति परस्मैपदग्रहणानुवृत्तौ च
तुर्ग्रहणं तासि च क्लृप इति सूत्रं च न कार्यमिति भावः। तत्र संप्रसारणमपादे ऽदित्वत्तत्वाद्विकल्पवाधनार्थं चतुर्ग्रहणं·
न त्वेहि सनि तासामप्यीमनं विधानविकल्पनहूतद्य मनेकनिषेधव्यापारको मनद्धूरवन्तस्यापि निषेध इति वा चंन

इत्थं चाह तनैनवरत्वागतत्वाधसिद्धेः निषेधाश्च तल्लोपांस्त इति न्यायप्राप्तं नचैवमपि विदन्ति तेनानुरोधेन परस्यैव पर
वि॰ ३८ दस्य प्रलोप इत्याह नेपदनिमित्तत्वाभावो यत्र स्वर त्वाव इपकत्वेन वर्जितात्मा स्वतिप्राप्तिवारस्याप तत्र सा दि
हि तनुहस्वाव इपकत्वपातसिद्धेस्तावद्रूपकमिति बाध्यः इच्छाय तेः स्वात्तरुपपूर्वमवेतास्य हंसां कतो वं कथमिह
रांतु नैव कर्जं यमिति निमाध्येत जंपयेवं तास्यात्र हलोनापीतिमाध्यं तुसिद्धान्ते कदे तुं किमिति बोधं तां स्वनप
नाह एतच्चैति स इत्येतन्निदिति परस्मैव स्यात्र हस्तात्सिद्धो ज्ञापकं पद त्वात्वाभावे वेत्येतत् सिद्धं एवं ॥ उपदेशोत्त
तः ॥ नतु हलादिरत्र हलो विधये सेः सति विधः सा ज्ञापितेवे मतनन्ताह उपदेशात्र हलोनेति नवपासिद्धिति उपदे
शात्वावप्येदनप्ये हलादिरित्यर्थः स्वाश्रिता सातु उपदेशाश्चिति विग्रहः अवो उपदेशादिति पाठस्तु गमश्च वस्वनु ह
ते त्वादिति अकृत स्वभाष्य प्रामाण्यान्नास्मानुगतेत्वाभावमप्याप्रिस्यपरस्मैपदं स्मलेस्मवेतिवोधं माष्वेऽस्मात्सिद्धिति
केचित्तु उमेति व्यवपतीनामिति निर्देशेव सिद्धे अहलादीनामस्य मयेच्छनन्ति समितिस्मातुः नज्ञाहस्यहलोनकापीति
माष्याद्यापमनेतव्यादिस्योपदेशोइति अस्योपदेशादहलां सा स्वात्वलात्वादि तवाप्यपकेषोत्तरेनतत्वचाहिंड स्या
दोऽङ्गे न्योदेशो वचस्यापरि वे सोसादिति हृपे उपदेशात् तस्मा मानाधिकरणेनैवान्वयात्प्रपकत्वेनाचापि नेपे रा॰ ३८

यान्वयत्ववित्तः स्तोपदेशाएव वमुख्य इति स्वस्वाश्रीयते न तु स्यात्तु परेवा इति भावः। ननु च सेलासा च माचेदि
श्रुसत्वादेवतस्यतचेइ भावो यस्तीस्यत आह उपमाने इति। यथो शीन रवन्तादेषु पचाः संपन्नाः संपन्नस्यत इति
वा प्रतीतिः सर्वथोपमाने रञ्चीनमव त्रणप्रमरणीयमिति भावः श्रुत्राकांमतिमनुमितिस्यानिवत्त्वं तु न तासैल
तायासलत्सहत्से रणोप्यतिरेखुमत्रासत्वादिति भावः। एतत् इति माषमजानतः य श्रोभाष्ये न तु च यस्ताला सा
विति: तासोपरतः पूर्वस्येति तास्परधाताः परस्पवत्वं घार्थधातुकं स्तगृह्यतां सवासेव पथेराण भवति तये
मर्थः तासौ परतः पूर्वस्य धातोर्यथा इदं दृश्यति नितरत्वं न भवति तये सहत्वार्थः शास्त्रीयेसिति। मत्यासरत्वेः। न चेति तौ किव
त्वाते वयोर्दिति। वे जो गधिणिनिसिद्दिवयोरस्त्रः यतिषेधाभावान् शबाद्दिविनमत्रा ति त्वमिदं भवति। नहि तासाशिति श्रुति
दइत्तभाधिमत्ता सत्ता तासाविरयधाइं यते इति वोध्यम्। श्रुकेतस्य धातोः मयोगमात्राघेष्ठेदेन इद्दार्हि तस्या प्रसिद्धेः
कालिङ्ग्लाकेतोरपान्स ऐवं जो स्वास्यापि स्वकर्मोगितिनियमे मवद्भदेनाविभाविते इ त्वेन निस्यादित्दन्मा नात्र
प्रतिषेध इति भावः अतो भाष्य॥ भाष्ये तन न कव स्तात्स्यदिति। मच कृत्कारंतिशिकत्येन निषधार्थमिदं सत्रंमिति जाणंभा
रश्रा ज्ञातिकैरपिश्रुवत्स्याच्चदिति सामान्यत्र प्रराषनननिषेधे स्ये वांगीकृत चेन स्वं तारानुसंधानद्वारेण

तात्त्विकस्य स्वस्वरूपस्य मध्यमात्वादिति भावः। आद्यो येति येत्युपलक्षणं सांपयित्येतादेरपि तत्स्वरूपदर्वीयोगम्यामिति। नियम
वि. यत्रे हि तास्वत्वं स्वानितोनित्यनिमनुवर्तमानो यं मात्यौनित्यानि दःस्थलीनिषेधः समारभ्य मतेत्ररकारांतस्येवं तान्यस्य
४० भारभ्य मतेरुपधानंत उपोरपिनिवमांगीकारादिति भावः। इदं चावस्तीत्यादिति निद्रुनियमरूपसुप्रक्रमे उक्तेस्तत्र यथा
इत्युपद्रुवन्निति पुंल्लिंगविज्ञानयतेपतेनसंज्ञानीयत्वादकारांतेनस्यैवमासीश्वावल्लाभवादितस्यैवं नियमरूपत्वा
त्। स्वतंत्रेयांतरसंप्रयोगाः कत्र हृपीत्यादौ वेति स्पष्टत्वात्स्वादिस्यस्यामासमापर्वोक्तम्। तात्त्विकस्यांतस्वरूपस्य मध्यमा
त्वादिति भावः। अत्रारभ्य मारभ्य कृत्यं कर्मधारय हि नपूर्वयोगे यकर्षि नास्त्येव येते तेन्यत्र हृपर्वयोग इति अत्रेत्ता
त्वादिह समास नलविपर्ययमिति। मारभ्य कस्य उभावाने नस्यैव इत्याकारः। ननु वेति विकल्पप्राप्तिपादनमात्रफलत्वादना
वश्यकरस्येति भावः। ततश्चेति यो न विभाषात्वात् वा पदेश आगमहरतायकर्षः कार्यमिति बोध्यं तेन नन्वस्यानुपदेश एवे
ति। यस्य यो नुस्वारउपदेशानस्य सूत्रस्य गान्योयतेनतद्भावेनुनासिकोपि नलभ्यते। यद्यपि स्यान्नुपदेशान्नहृतोपपदेशोत्व
त्वमाप्तितन्त्वापि नउपदेशोतासौनित्यानिह्नुतानाभावः। समासनमापनुपदेशोऽस्तान तउपदेशाविशिष्टस्यैवनात्मसोनि राम.
त्यानिह्नुतन्नहतापरिहितानिति भावः। नुष्ठोषोसाहेतोउपरतानामिति निषेधकांडारंभसामर्थ्यात् नानेनस्यापिकानादिनियमेन ४०

घेषइति नेद्युक्तो स्वत्र नाष्ठि उक्त स्वाव स्थानाः ॥ नाष्ठेहस्त हरांक्षि सर्वमिति सविषये तुन वांक्षि तेऽकारं तानां संहृता
तेः यथा चैनन यास्काव उपदेक्षोद्दस्व त्रनिजयितं प्रस्यानुहस्वप्रतिनिषधाद्वि वनिद्वन्तमिति गीधमः वत्संकात्ता
नाप्तिपित्तिविषमस्पर्शिवैशेषांनावेक्षापाति उभयधेतिकं पंनदमि मानवांत वृक्षयोभवेती सत्काहस्यथापद्यातादृति·
यथा ततमद्यजानाःस्वाहचर्पानास्थांद्वाद्यास्पासमिधीवंतेतमाहोंहृत्नृषद्भसमि मानकानतेनहस्तेनामिधीयत इत
यः तस्यभावइति सर्वाभिमानस्यक स्वष्ठितस्य उभयत्र मारमंतं नैतस्य निषमार्थं त्वापेवकिंत्वमार्थेम प्रीमाहृतस्ते
विशेषो स्येवेति निषमार्थ· नेवेति· अतस्ववनाष्ठे उक्तेवधं तेवनोनिवनार्थमिति· मावलिङ्कुर्वादि सर्पैः पवित्र
मित्या दावाल्लोपनिह्नुक्तं संनिषातनवादि माच्छायास्त्रनिमात्वादि जिवोध्य· मुनिष्ठनिवृत्तपेनालमिति· मि हुक्लि सस्या
मवस्थायायामेकावत्र · त्रिपमस्यावत्सीविषयामावानस्यनर्थकं नादि सर्पैः इदुःखुवेनपोरमात्रस्य निरवका ज्ञाते
नदेवस्यात्नानुनिमनन उभयोरवकं ज्ञादत्वोपति· तथा तीति· विषयमेदात्कृतेभेदा यापवादतवेन मात्रापः त्रिमत्वानहि
वेवनमिति ॥ द्वन्द्वन्तृहि तेहि वैवेतेनेकावत्वात्स्मा नेरमिता· वाहान तात्माष्टवत्त वरवज्ञाहांतरेविमाप्तवकोपनिमता
त्वामंनियतः यदि ह्यारङ्गनि पाद्द्वारां तत्सास्य मरामिति तं विसी मादि· मंचेतेवांकत्वतानां उपयोगस्य वनात्सीति भावः

[illegible]

श्रवः परस्मिन्निमित्तेना साधकत्वाद्यधीरे वमित्रे त्वन यवस्थेनान ३८: साधकत्वात्तं दत्त्वीयमिति। कृतयोरधीतिः ईं ईर्वि तेनत्वा
ऽत्तिकालेव द्वंतमोः प्राप्तेः तस्माद्धलिन्तोपं वाधित्वाय वाद्स्यादिति पश्चाद्चिन्तोपः तत्र प्राप्तिर्देयो ऽं द्विर्वचनं प्रोपर्द्वि
कस्य वाधे पीतिमा ष्वार्थमन्येन तो द्विर्वचनमिति। द्विर्वचने चीतिन्नवस्थानिकत्वात् विभाषाणां अनुवर्तते इति।
एकदेशोऽस्याभिन्नत्वमति क्वानान्यधेक तामायाचं मंडूकप्लुत्या दक्षिण हणमात्रमनुवर्तत इति भावः विभाषाय
हणसंवन्धमिति त्वनेनमध्येमयोजनामायोऽद्दीतिः केवलस्यानुवृत्तौ हि निषेधविधानार्थं तत्रापि संबंधः स्यात्तदपि
विकल्पस्य ल्कपर्वेल्क चेतोवलिदृइतिभावः। ३८। ३९। १०। १२। १३। १३। १५। पा भरतमनम॥ तत्र वृद्धोषसिनिलिसिजीद्रूपं
रूपस्यासिद्धत्वाभदिति भावः इयमा वमितिाऽस्वर्वसोदित्यत्रं तनल्ल त्वगापाने टीतिमसिषेधेना स्वरादेः श्रीवस्त्या
त्यत्र स्तु टीभविष्यतीं ऽग्राद्देसोदाहरणेपद प्रवेत्वस्य फलं इत्याविनिस्त्रपासीदित्यत्रेति। तत्राहिति निस्रुतो दत्ते
मासे इद मारभ्यते। ७ युनिटः पितइति। ७ युनिटः सिचः परस्य विनउदात्तत्वं भवतीति तदर्थः सर्वं वयपादस्यतस्त्र
मते ऽपंदोषइतिभावः इत्रः स्त्रत्रेडजनोः स्पधे चेतिपादेमाष्यं॥ तत्र सादेः स्यार्थ धातुकस्य स्त्रत्रपवीपाहनाच
कारेसोद्विशेषानन्तकष्यानद्भाइस्तत्स्थेमितिसादिस्त्रतस्वाहकं पंगुनीतिमत्रवपादेविपरीतंमामो सेवेतिमा

वि. ४२

कः। वकारेणोद्दारनुबन्धेनालादितिः। एवं कृत्ये नेतिवत्तुं मुचितं। अनुसेह स्वस्यानुवृत्तेरनोसवर्णीति युक्तमत्र नन्वाह संयोगस्
लुगिति। जने दैवादिकत्वात् ह्यमपेनेत्यादि लुगिति अंगस्य द्धा दे घोन। न चैव से उद्वेदिः। तियरमोऽन्नेनसनेव
नामिति लो। पः स्याइत ग्रहस्य छेदसत्वाधिति अमत्व माक्षिप्तेति। नियमविधानसामर्थ्यादुपमेरमाच्चेत्यात्मतमा
ध्यमित अपि। नन्वेवमपे ग्राह्य विकारत्वाभावात् कथमिष्यते न आह। लोटयमोरागादिति। योगविभागेनात्र यमर्थः सा
धितः ग्रावभ्यते। लोरामध्यपदलुपसमस्ते लालोट्धेमेत्व यो ह्येमिति मावच्प्रत्तोपेप॥ लकारान्तेति अनुकार्ये
रणार्थत्वात् षष्ठ्याजाताप्यः स्यात्सुप् लुगिति लुकि ह्रस्वपेसो येषु तस्यास्ति कुलात् गुणाभावे प्रतीपादिति रूपं अन्येषां
त्विति। अत्र पाठे प्राक्कारं तानुकरणं ततः षष्ठ्यामानद्भृति योगविभागात् लोपेनतोह्यत्वाद्गुणः। पाइसाकारान्तानुकरणोऽ
विभक्तिको निर्देश इति परेण तदेवाष्टिमेव पाश्रह श्चार्धधातुकमिति निर्विसर्गपाठो भाष्येऽपि तु सविसर्गपाठः। नायं
प्रश्नः स्थित्यंतिनः ते नानुवृत्ते रंगीकारात्। न आह प्रायापंदे श्रीपद्धति आठमर्थ इति वह्नेपदिगर्भं वाक्य मथुनाम
तत्राह योरकामिति। ननु परत्वात् दे वाइति कुमंलोपस्य बाधकत्वमत्र आह कृतात् कृतेति। नवमस्य हरणमत्रे
प्रकृते त्वहाहरणमत्रो नवमो ते आह इत्यमात्विति। नवेति। तिङी लवतानभानात्सर्वत्रमात्र इति मध्यनेत्रमरणाति रा. ४२

यस्मात्स इति। अत्रानाश्रयणोद्देनः सार्वधातुकानुदात्तेत्यत्र उपकृतेः। स्मा ह स्वर्वयेति। तस्माद्वेयवेदित्यत्रेष्टस्ये यो नापतितः। चिकीर्षादिर्य
त्रानिष्टस्यापतितत्वस्य नुरजौ संर्वास्वगाः। अत्र विशेषमेदित्यानर्थकमपति हरानंतविपरीतेन वचनावचनानि निर्दिशादिवाक्यभ्यः याधकृतत्सा
मान्यायाश्यावयवात्त्वप्रसङ्गान्हारइति सर्वं ष्टसिद्धिः॥ अत्रानेन तु कृ॥ ननु स्वरविधौ अकृतत्वस्याविघात्मानवत्वात्प्रसङ्गोपत्नात्रात्रा रुढ्ढत्वनुदू
स्यात्मिति निहत्वपित्वेति स्वरानुदेशकस्वरविधिं विषये इतरथीः यवयानान्सो विनत्वरं बाधित्वा यस्त्वान्तनोस्यानुदात्ते हि सन्नु
दात्तेयमिष्यते: अकारउवदेश्वाद्इति विशेषणत्वेपि तु यदेशाद्वलस्सो त्वतयासरनिपातइत्यमिमानः स्मु औकारेति। अंगाव
मावस्यान्तोदात्तत्वर्थं इति भावः यद्यपिवर्णग्रहे सोवरागमा इति नास्तित्यत्र तदेवमहतेवर्णदीर्घीन तथापि अकोरेतो
पदेशाद्इत्यर्थस्य स्वरविधौ नितिष्ठतीति तेनत्र वर्णग्रहणाभावान्न दोष इतिभावः। अकारउपदेशाद्इत्यस्मी यतेनत्वकां
रान्तउपदेशाद्इतिके यदो कोचिं समेवतस्याश्रयणोपि यदेश्विवस्यावेनाकारस्येवतन्त्रं तोपदेशात्समासपदेषामाभावात्
किंच तेन नाश्रयणोहतो इयन्त्रसारावयवानुदात्तत्वापत्तेः एवं ववि क्रोधत्वाद्युपदेशादु इत्याहस्वयथनिपातोपि डमरुवा आश्रि
सत्वेनकविदेवर्णग्रहणोऽ प्रवृत्तिर्न सर्वत्रेति तत्वं। अंगाधिकारादिति। सामानाधिकरण्यानुरोधेनाङ्गस्य विशेषणत्वेनेति
तदंतविधिरितिभावः। अंगानेव तन्यवदधातोतिकुतान्निर्देशसांगस्यकार्यं वांगं तदंगस्य कार्यमिति भावः। अवयवेन्तिति
ततः परस्यकार्यंकार्यमिह तथ्यो: अवयवान्तरमितिनियामकस्ताकिं तापौकस्माविहवयवस्यसंगोहि तथावतुं पुरुषं तु वाचेतथा

वि. संगस्यावयविनस्य पूर्वं स्वसंगात ॥ सर्वांशांतादिति ॥ अत इति पंचस्यंतानुवृत्तेः संदनुरोधेतांगस्ये सावित्रं तस्याविपरिणामस्यांतर
तिभावः ॥ अप्रमत्तत्वपक्षे सुकोऽसावात्राह ॥ यस्मान्नासेति ॥ मुत्तितिम कारेवत्स्वरूपातितिभावः ॥ ति ङी सवृत्तीतितिः ॥ अस्तु वो
४३ त्तिङीत्यतः ॥ इदं न ऋतुकमितिग्रामपर्वस्वत्वस्येति ॥ एवं वाष्पीभिकारानुरोधादिहाव्यंगेनाकारेविङोयात इतिभावः ॥ नन्वत
नमितस्यपक्षपं कं मङ्गतेन तद्धर्मकमेवेहानुवृत्तेविप्रयाद् । सर्वं इत्याहविङीषं सहितिः ॥ ननु विपरीतं किं न स्यादत आह ॥ अ
हृताधीति ॥ उपदेश्यागहणादिति ॥ वस्तुतस्तापरस्वत्वस्याविधायित्वपतेनपरस्त्वकालस्य सर्वतो स्यात् ॥ हकं इत्यधीनत्व
नानिवर्तकमेतदिति किमेवदोषं निपसर्गचेत्ततोऽत्वघवर्णादेवप्रावर्तते येन नवु पाद्याणमाद् । येन नहत्यधीमितिविंत
स्यमिदं ॥ न चैवंपचमानद्धत्याज्ञानतोऽपि ॥ तद्वृत्तिद्वयीरन्तर्गतिसतेनकुर्वित्वर्णीन्द्रहणोपदाणमाद् । नस्याम हतेरदोषात्यपर
स्यादिति ॥ उपदेशादगहणास्यचाष्मावासिति भावः ॥ अत्वद्गत्यपूर्णा ॥ ननु यथ्यादिनिनामक्तततस्य उपमासो संगतोनश्रा
हृसमानेति ॥ यत्रेति तन्नादिविपदोविङ्नोऽपि सतस्वादित्यनुवृत्तेः ॥ यथ्यादिसत्रे स्यादिर्लृङ्वार्णसत्यावेति भावः ॥ प्रयुक्तां राम.
नेरिति ॥ तपरस्तत्कोऽस्तीतिनानुवर्ततेविधुर्मेवसत्वामितिभावः ॥ मनापीतिपश्यावकृतसत्रोनन्वाहतितिर्दिङोह ४३
स्वाहुतयोरपियहणांस्यादत आह दीर्घेति ॥ अत्र व भाष्य सत्सेकेवारयेदिति भावः ॥ दीर्घांशसंतांदीर्घयाकिंसमवेतेना

तिप्र हस्तायेतितत्त्वं॰ व्यक्तिमत्त्वाश्रयणोनसमानाधिकरणे माध्ये सेप्रहमेतदिति अत्र भावः अत्र पक्षनद्रस्याद्धित्सत्रे व्याप्तिरिति
व्याप्ति र्ग्रहत्वेन व्याप्तिप्रकारेण चग्रहं लोक व्याप्त्यांशभासिनैव साध्यानुमानासिद्धि अत्र हस्तं वांशतच्चान रात्याव्याप्तमवर्ततेइति।
तत्रानरात्वं प्रहस्याद्रवति॰ अन्यथादिति इदं च पक्षतासत्त्वाभिप्रायेणाः॥ नच प्रमाणाकारे इति चतु ईश्वरसत्त्वाभिप्र
यः स्वात्मनीति अन्यथानमिति हीतिसल कस्य ग्रहत्वात्मनिति पादिरोधोद्दृष्ट्वः। चरमाप्तमात्रं कारि॰ ग्रायास्यभावा
वेति॰ यदि साध्यनानालिक स्या व्याप्तग्रहणाभावभविष्यत इत्यतस्सेवमहत्सर्वमतत्र तत्र परिभाष्याः माचात्पतितत्वभावा
त्वेन प्रवर्ततेइत्यर्थः सस्वेति। कुत्स्यादादिवमानिपत्ति संघवापानुमानासि कश्वोवारताप्रेपमुक्ते वारस्तास्याम मर्थि
नांतस्तस्यं वाध्यतइति भावः। ननु वाक्यस्यविकल्पार्थत्वेन स्पर्शसिद्धत्वान प्रतिज्ञाने मर्थिव्वापिरावपरिहाभक्ष्यमितिमा
तितत्रनविरोधात्विषयभेदेनुपपमपरिहारत्वमेवेति नेमैप्रथायास्यक्रमत्र स्वात्मापक्षेत्र स्वात्वेइति स्वकेकत्र
विषयेवपमपरिहारोनेति भाष्याधीः एवं चवाक्यार्थः समुच्चयार्थ इति भावः। नन्वेवं तर्हि कः परिहारोयमित्यसंगतमि
त्याहपघपीति॰ तेषामपीति॰ समुच्चयपक्षे सवयथासंभवं प्रतिज्ञाने मर्थिप्रवर्ततेइति भावः सस्वंतिपरिहारग्रंथ रीष
त्वादिति भावः। एकवंशत्वे योजनाप्रकारमाहयदिमवानिति॰ एवं समुच्चयपक्ष उपपन्नात्र समुच्चयपक्षस्याव्यवहारोग

वि॰ ४४

यथासंभवं प्रतिज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययार्थे परस्य संमतिः स्यात् एवं कृपारिहारः त्वेपितर्थे वनहोवइति प्रतिपादयतइत्यर्थः। पुनरप्याह अन्यत्रा
देशाइति। यत्वमेदेनत्वह्यमेदस्यानिष्ठ तथा अन्यथासितेवतेत्वपच्छेदः कार्यइत्यर्थः। अस्तोऽन्यथासितिसूत्रस्थं पयोगच्छ लिंगं यालिंग
तिभाष्यं तु केवलं वदकाच्छेदे नपारिव्रोषासा त्वयैतन्तुतं वाक्यमस्तोनो भवादेव्याप्रतिपादनपदं समयोग्छसीत्यत्र सोमसत्रं तास
र्थे वाभान्तु तत्र अन्यस्मिन्नपि इत्यकरणेनान्यथासिति छेदस्यपुनः वत्रस्यनमनोः फलेविव्रोवलस्यानभिधानमेव शेवो यंत्र
स्पोचीत्यत्र व्रोषे लोपइति। अादेवाविभक्ति हिनत्वयोपोवपयायफलस्पेतेति भावः॥८६॥८७॥८८ योवि॰ प्रनादे व्रोप्य इत्यनुल
वेष्याकल्पकमित्यजनन्न इत्यनावाक्यस्यतत्व स्यार्थवानसि स्याहव्या जन्य इत्याइति। व्रोषे॥ भावेतस्यात्ता दीपत्वमिति ज्ञेरवी
त्यस्यकर्जेप्रत्वमाभाक्तिरय्यनमासाहतस्यानादेव्रोइति हलो दाविति व न्वोषस्यलोपइत्येतदर्थपपि नांसनिपातपरि
भाषयादावभावस्त्विधाय लोभावादिति तात्पर्यं हलसत्र त्रयोऽक एव सिद्धातोनाभाष्यकहृत्वात अस्तो अन्यत्रोषे लोपस्य
दिनासिति सत्रेषु तस्यकदेश इति वार्तिककारोक्तियाख्यायाधमिस्याहुः। तदर्थतस्यातत्वादिवनांतत्वाद्योभिविधिमपादिदेयो
लस्यावपदव्यावितव्यात्तोभाष्यत्वाद्यमाह अन्यपदार्थेति। नर्यादापाइति अन्यपदावावपविनोः स्तमवायः संबंध इतिउपल
क्षणास्यवपदस्यकार्ययोग इत्यर्थः स्यानोप्यामे नोपलक्षणस्यतुकार्ययोगाभावत्सादहनयाइति तपदं स्यादि भाष्यं रान॰
व्याख्ये पर्यंतव्याहृक्लिति। व्याइत्याक्ति स्वभावादिति भावः अन्यपदार्थविषयइति बहुव्रीहिम तद्गत्यर्थः सर्वं वपदाव्या ४५

भावेः प्रसंगे हि स्यात्तदर्थं तत्राद्युक्तं सह तेनेत्यर्थः एवं तत्सम्बन्धि इति तात्पर्यं तत्सम्बन्धं दुर्ग्रहमिति तेनेति ॥ सर्वत्रैवेति नियम
स्तु यथा स्वनिष्ठं तत्राद्य इति तर्हि नञर्थं तत्रैतत्स्यादिति तदा कार्यबोधः स्यादत आह न यत्नमिति तर्हि नियमो हि रसुकेन
तत्राह स्वमिति यस्माद्यदवश्यमिति यथा तत्र तत्रैतत्स्यादेतदर्थात्यथा तस्माद्यद्वदवश्यमिति अत्र यदवश्यमेव तदर्थः ग
म्यतेति यथा तत्रैतत्स्याद्ये नयादेः अन्ये त्वाहुरिति एवं त्वेकत्रापि कल्पनाद्याद्येवं भवति अन्ये त्वाहुः स्येति स
त्वेऽस्यामी प्रेवर्ततेऽत्र स्वस्य प्रयत्नार्थः प्रतिज्ञादसमर्थं मात्रेणेत्यत्र यत्रोदेवविधिबोधकत्वमितिस्वार्थविधिवाचकत्वयोग्यकर्तव्यमिति
तदर्थः एवं वृत्तस्यमात्रवृत्तेः तदर्थः एवं तदपि सामान्याधिकरण्येनान्वये इच्छाभिरिति तदत्राह यदिद्रव्यादिति यदि ग्रहण
सामर्थ्यादिति विधिकरणप्रत्यय इति भावः अथापि विशेषाधिकरणमिति एवं प्रेरणा संभवति सामानाधिकरण्ये विशेषाधिक
रणस्यानाप्यत्वात् निषिद्धादिति दृष्टमपि प्रेरणानिषेधस्य सम्यग्विधिविषयत्वात् तस्मात्सामानाधिकरण्येना
न्वयः स्यादित्येवमाप्यतात्पर्यं कार्यविधिबोधकत्वयन्त्रान्वेषणादिना तत्रैव अधिकरणे नैव सम्बन्धः एवं चतुष्कादि स्याहेत्यर्थः
वधेरादेशादृष्टार्थं दृष्टमिति भावः । एकवचनादिकार्यमिति एककार्यगतिविनैरवगतावादेशो न त्वनेकार्थतावित्विनोपित
भावः तन्तुलोपस्य स्वस्थानि वंशतावान्यान्तत्वमन्वयोरसि द्वयत्र स्याद् कौतुकमिति उदाहरणे तत्प्रोक्तमिति अन्यथा

कार्ये द्वित्वे बहुत्वे भावप्रत्ययविधाने स्यादेकार्थत्वे इति तात्पर्येवेति भावः ॥ प्रत्यग्भावमसत्त्वमिति । भावान्तरप्रत्ययस्य देशे नादेशा इति तत्रस्य
वि० भाष्यप्रामाण्यादन्तःस्थेवमुख्यप्रयुक्तादिति विषयत्वात् । पर्ये प्रत्येकं तेन भाष्ये रामप्रयोगः फलत्वमेतद्भावबोधकतादिति भावः । वस्तु
४५ तो मध्ये प्रत्येकं तेन भाष्यप्रामाण्येनास्य वक्तृत्वे बहुवचने प्रयोगाभावेऽपि वेतित्वं प्रत्ययस्वस्थादिति । एवं वक्तृत्वे बहुवचने विपु
षाम्प्रमसत्त्वमिति वस्तुतः शेषे लोप इति सूत्रस्य शेषग्रहणसामर्थ्यान्नपरं भाष्यप्रामाण्यात् शेषस्य लोप इति नाशेवे
ति पंचमीबहुवचने स्य प्रयोगाभावे वनमिधानादिति तेषां षष्ठीबहुवचने प्रत्याहरसमासे । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मत्वे
इति त्वाकमतिनाकमिति भाष्योदाहरणेन लोपाभावः कस्मात् इति । इत्वामावष्टेऽप्यादि वाक्यात् नसकसावेकावद्धति सत्वस्या
भाष्यप्रामाण्येनैकवचनांतप्रत्ययान्तिकरणेन प्रकृतिकथितं तेनानामन्तमभिधानस्यात्रेव स्वे स्वामि न्यकत्वेन संविदंके चि
न्नइति । परिग्रहणाभावेन त्वे वाहेराइन्यवत्वं तत्रैवानिष्टेः प्राहेराइन्यर्थः नन्वेवं तु तव न्यायाद्देराइत्यनेन तत्र भाष्यान्तरात्पीः प्र
तस्य वावधिधीतेनार्थानित्यस्य क्रमेऽत्र तत्प्रयोगे विदेवास्य कार्यस्य भावत्वेऽपि तयो रवधित्वमवगत्यां तोलोकप्रसिद्धः किंतु पूर्व व्याख्यायां
परिग्रहणसामर्थ्यात्तमप्यामन्त्रादिमायेन वै पधिकरणात्प्रयोगे तत्त्वगम्ये स्या । न मतुपरिग्रहणसत्त्वे सम्भवान्न त्वामाना
धिकरण्ये नान्वयः किंतु वैयधिकरण्येनेति एवमेव व्याख्यानं भाष्यस्य तमन्तं प्रतनपवाग्रे भगवतान्तस्यापि नन्वेतद्दीतनि । नवा रामः
वर्ष्यतेन मर्यन्तेति बहुव्रीहिरत्र कुर्वन्ति वापयति । प्रत्ययवस्यात्वे तत्कुर्वतांगी काएतस्य प्रतनपवहि पंपतानामित्याहेतु ४५

दोष इति तेषामाशयः अग्रगुरुपर्यन्तं कृष्णमित्रस्य साध्येयं गुणं तमस्मित्येवं तच्चिन्तं। यत्तु पोतर्यापह्यपौष्ट्या॥ भाष्ये एकवचन
इत्येवास्ति द्विमिति। यद्यपि द्वन्द्वे सर्वग्रहणान्न समर्थ ह्रस्वान्ते वा भाष्ये स्फुटं तथापि विशिष्टकाधिक्यसमर्थिकाभ्यां द्विमित्यत्राशयः ए
कवचनाभावादिति एकवचनग्रहणं यत्तु पोषत्व स्त्वरान्स्वार्थे कार्य दोषविशेषे एकवचनस्यैव सम्भवेन भाष्ये एकव
नमित्युक्तं विभक्त्यादि त्यधिकारफलं तु त्वं दृश्यः पुत्रीयस्य सप्त्वा तद्धित्यपत्ये इति त्रीयप्रत्ययहेतुपृथग्भागादेश्याभाव इति दिक्
अन्तरंगा इति प्रतीकम् यादृः ननु नित्यान्तरंगयोर्विप्रतिषेधे बाधकत्वे विनिगमनाविरहोऽन्तरङ्गाहनित्यार्षपीति। विरुद्धपयोर्हि योः अ
न्तरयोः सन्निपाते नेष्वक तत्स्मरणेषु तोषसमपध्याण्वते तत्र वर्तिनेषां परनित्यादिनामध्ये निषिद्धः परनित्यावोपुण्यत्त्वरूप
गेतुपातंक्रमेण प्रबरं तद्धूलवदिति नरर्थः विरोधिसन्निपातद्भूतत्रेमित्रविषयागमादेश्यापोनरीपवादत्वमिति तत्त्ववि
नमितिके चितं चनुञ्नोविधवाधकत्वनापत्तेः। अव वहार हश्रीनादिति स ऽः हृस्वान्तेवृद्धौ स्त्रादेर्भाष्ये कृतइ स्यादिः
अन्तर वृत्तनीसंसद्ध्रस्वादेर्नलोपाभावः पंचस्व ह द्ध्रस्वादेचेकारे ग्राम्याणेवदर्याल्लुकः अनन्यथाहतेकारेत्रासप
त्तुक्रि अकारान्तवर्णानि तस्मात्तनवमस्य पद्महराम्ब्यमातिपदि कमकारान्तिकावात्सनि पि वाहि तोप्योनकथं संपद्यते सत्त्वे
स्वर्णामकत्वमुच्यते तेन तम्भाष्यप्रामाण्येन तुद्धिश्यकभाष्यप्रामाण्येन वैतत्स्यामा चारप्रियो भावात्। एतन्भाष्यत्रा

मात्राया देवबैकार्थ्यबोः प्रातिपदिकप्रकृति कत्वेनोपधानमिधाने बोध्यं इतोमि त्वाद्रमादमित्यादि स्वकस्य नामत्वप्रसङ्गात्
वि० कवचलाधिकारादेकवचनान्तमिमात्माभिनिष्ट कर्वचनस्यविधिमक्तिमित्मानामित्यर्थः ।। अन्ये तु ऊ कवाम्मिति वस्तुत
स्त्वेषु मित्वत्वेऽप्युरस्तात्प्रहरणमाकूटेऽग्रे इ शोकस्य वाधे प्रमत्वातस्या गेन्द्रं मानमितिति विं स प्रयापि भूतं अवेस्व वाधकत्वमितिति वार्ति
४६ कमतेऽत्वर्गसमानेश प्राप्तवाद् इति नाबोभाष्यमतेतु सप्तपितं भवे गाधस्त्री कारत्वापापिभाष्यमते वा चनिवीषेषात्ता
प्रकोमप्रासस्त्कवार्तिकरीसे बोध्यं ज्ञापितेत्वेश्मिन्नए तद्विधये न नाही नामसमासप्राप्तस्य प्रवासत्वाभावेन स पर्यं तस्येप्यादेशा
र्थंतरत्वन्तु इति श्रुतिश्लोकार्था व्यञ्जनेन वचनमापेनाग्वृंतरणीति मितत्वविनो राकलुक स्त्रात्म्यपोनवकत्वादिनाव मावसंबंधोप्यत इति दिक्
भाष्येप्रयत्नान्मेऽप्यादि । लुप्तिस्म मा प्रतुपु षिन्प्रर्थीः तद्धनार्थविहं स्यात देति दोषः ।। तस्मात्रयोत्यादि द्वंद्वे चित्त्वमेवातिगुरु
त्वोज्ञापिते पितवाधनुवृत्तेः सार्थकत्वेपप्रयासपि तुम द्राकरणम्बाक्ष्यसमासनामेवेति । भाष्येद्रावरशदान आयमारात्राद्गोत
स्यात इति भावः सार्वेति । सुपः कत्मामलं स्याद इतिमायाप्तिभावः ।। न चैकवचनइत्येव विभक्तिमित्यकमस्यमाप्यात्स
केवचनादित्राद्यत्रां मप्रपवरत्वमनीतेर्पुष्व हादि ध्वर्पेत्रहरणमप्राप्ति द्वयतस्त्राद्विवचने के मादि । उपक्रमस्यमर्थं तस्त राम०
स्मादपरंतमप्याख्यात मेव । न नु मिमतिसेवातवे तर्वति नी विमति माक्षिमति सभावदृति तत्र पितंत्राक्षि यामेवेति ४६

ति । अंगविज्ञोषरणात्वेपित्तहस्माचोतं । आह अतरंगानपीति नन्वंगस्य सर्वस्यतिस्थादेवाधायोतीस्यत आह स्वेति । तदेवाह इति ।
तरां वाधित्वेति ज्ञोषः । सिद्धत्वादिति अंतरंगनपीति सामान्यविशेषयोर्विरोधे । भावेऽविषपतिस्त्वणीति । अत्र त्वपरत्वातिस्वादेवोपुनः प्रस
गविज्ञानन्नुमनतिस्थितिनिवंधेनागमविषये ए देवोनेतिसामान्यतीत्याप्यतेभाषोदाहरणादिति वीधां एतजेन
वनवचनेनार्कं तुपत्वेवेत्याह एनेविधपदति त्याह एनामवक्तात्रीवह्यपियुक्ताद्वस्मादेपुवावपीरवक्राद्वेपुवामावा
सिति । अप्रतिपुवाकमतित्वाकंसित्यादवतएवमाध्यमपीना । एतद्वनुपेप्पाकंमानिहतिपंपामवतिनपोकमाक
मस्त्वे । ननुज्ञोषपदातुहजीपकपवपोजहात्यादवपितत्संवंधः स्यादत आह तच्चेतिभाष्ये नस्यादिति मत्वात्संवं
देकववनानितिडत्वादितिसितादेरीद्वयमोवपर कर्मीपुकादादिति सर्थः प द्वाराकार्यपुकादादिमतहतिकरविमति
दि त्यर्थः ज्ञोषत्रहणात्स्यमध्येविधिस्त्वादाहमाध्ये पवेतितन्नेवत्वाकतापाजम्पादिविषयेपोमपंस्यात अतत्र आह वा
क्मेदेनेति । पुनर्विधानाचात्रत्विषवेत्वमपोवीध । वस्तुतः पर्वविप्रतिषेधः कस्यादिति सतत्वाष्यतासर्थ । त्रिचतुरोः वि
भक्तौतुकीति । अंतरंगानपीतिमापादितिभाष्ये । नामसहतातेवेति अपदेहातंवपदत्वमि स्यात । अंतरंगानपादिति । चमेद्
रत्नंतत्वेनचतुः ज्ञाद्वस्याप्नुहात्तत्वादितिभावः पुनः प्रसंगभावादिति अन्प्रहात्तनिमातनवत्सामर्थ्यात् स्वाप्रवेप्रासंगतोदा

वि. ४७ तस्य बाधो विभक्तिस्वरस्य बाधकस्य वेत्याद्युदात्तनिपातनोपदेशो वक्तव्य एव चनाम्प्रकृत्यन्ते इति तत्रोक्तौ नञ्दाह चतुरः श्वासी
नवे चेति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यस्य हलादिग्रहणात्साम्यर्थ्यप्रयोजनमिति हलादिग्रहणमिति। निपातनमेव नकर्त्तव्यमित्युक्तिपादः इयमे
व व्याख्या अस्माद्युदात्तनिपातनेन हि सिद्धमाद्युदात्तस्वरसिद्धेरिति बोध्यं हलादिग्रहणादिति। वस्तुतः परत्वात् इद्गुणः तस्यास्योक्ति
स्यात्तथा स्यान्न चतुरः इत्यसौ स्वरेणोदात्तत्वं। स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् झलन्तस्य कारस्येति यथार्थमेवाद्युदात्तनिपातनमिति
ति पूर्वसूत्रोक्तं। विभक्तेरुदात्तत्वमिति स्थानिवद्भावेन सतिशिष्टत्वादिति भावः। अचि विभाषेति तु विध्यन्तरेणानाकाङ्क्षया भा
यास्त्वर्थे यथा वाच्यमिति किं वचनेनेत्यत आह मध्ये इति वाच्ये अञ्जसीत्युपलक्षणं सिध्यति स्यादि स्वाद्यर्थमनुपसंख्या
नात्रापकत्वात्। तत्र अत्र पूर्वबाधेन स्यात्। वक्ष्यते रायेः सर्वनामस्थानगुणो ज्ञापिते गुणश्चयरत्वादुद्धे तेनैकं पदस्थाने
कर्त्तव्यमित्यर्थः स्वतन्त्रो वा दत्त्वमिति। बाध्यसामान्यचिन्तायां प्रमाणाभावादिति भावः। इदमेव बाधकं समाधानं। ध्वनितं चेदं तत्र
ज्योत्स्नादित्वगणे चोदकप्राह गुणोपीति नन्दाद्युपमाह सोऽपि सर्वनामस्थानगुणोपि इत्युपीः रादेशः सर्वनामस्थानगुणवाधः
इत्यर इतिसिद्धौ सेकदेशी तत्र्यर्थः। ननु हि कर्त्तरि तत्र सं वृद्धिर्गुणस्य च प्राप्नोति न सर्वनामस्थानगुणो तत्राह संवृद्धीविति। ए.
विध्यन्तर पूर्वके सोऽपि। उदाहरणमात्रे विध्यन्तरपूर्वकेऽसौ तत्र्यर्थः गुणस्य कृहे कर्त्तृहि परत्वेनवि ध्यन्तरपूर्वक इति भावः। तदर्थ इति ४७

पदपीपिसस्यारंभः सस्वर्नस्याद्कारान्तोऽप्युक्त इति भावः संबुद्धिनिमित्त इति एवं च सर्वनामस्थाने गुणस्य वा प्राप्नोतीति
ऽप्रयत्नस्याद्कारादाविति भावः ननु हे मातरित्यत्र ह्रस्वमात्रे कथं संबुद्धिगुणो न स्यादत आह गुणो ह्रस्वत्वमिति· ऽप्रसिद्धेः ह्रस्वत्वमिति·
ह्रस्वत्वस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन संबुद्धिगुणस्यैव बाधको नास्तीति भावः गुणबाधनार्थमिति· यदीजन्तानां तरामां वा दितिभा
वः एवं तर्हि इत्यादि ह्रस्वे कृते दीर्घो नेत्युगुणः स्यात् तर्हि न यास्त्वगुणांविरुध्यादित्यतो दीर्घाणां ह्रस्वविधानं गुणबा
धनार्थमेवेति भावः॥ ननु जसि चेति गुणः प्राप्नोतीति कतो ऽङीत्यस्यानवकाशत्वविचारेनिष्कृतोऽत आह सर्व
नेति· परस्परं गुणापवादः स्यान्निह्रस्वनिमित्तविघातादित्ये धोत्सीति भावः योगविभाग इति· तत्र ह्रस्वस्यैवेक्कोयोगः त
आवाधार्थेह गुणह्रस्व इति चानुवर्त्तते न तदपसर्गः ऋगर्घानां ह्रस्वस्य ह्रस्वो भवतीति· एतेच्च परत्वान्ना ह्रस्वस्य ह्रस्वी पसंबुद्धि
गुणस्य संबुद्धेर्बाधनार्थमेवेति भावः एवं च सर्वनामस्थानगुणो विध्यंतराबाधेनमद्भाताव्रकाराइतिनामपीत्व
ति· योगविभागेऽपुपसंख्यानस्यव ह्रस्वमाणाणारीत्याऽवरूपकर्तृमत्वादितिभावः कत्तनोन बाधित इति सर्वेषां गुण एव समा
त्वात् वक्तनोभापिकथं चिदितिदितिभाष्यस्यापसर्गः येन नाप्राप्तिन्यायेन सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णदीर्घमि
व बाधते न रादेः इति मर्थः एवं च बाधविशेषचिंताश्रयणोऽपि तन्मध्येवदोषस्तस्मात्त्रस्तुपसंख्यानं च लभ्यमिति यो

वि०
४८

घोतमेवेदपेकदेशवृत्तित्वरूपं भाष्यं· समाधित्तत्वं तद्व्याप्यानुरोधादाह तो ऽन्यत्र बाधविशेषविंताश्रयपरामर्शत्वनुपाध्यसाध्यसामान्यविंती
श्रयपरामितितिनद्वा नवकारात्वाद्दृस्ये मनेनोक्तमेवेति स्वविषयोवि भावयं तुकेचित्वाहुरिति· श्रव्याहृत्विवीजंतुनत्रत्राद्वपरत्वाद्र
देशमात्रमिति· जगरामा जर समत्पन्न स्यामा॥ ननु विपक्ष वृत्त्वन्यत्वादि सविशेषणं स्वातंत्र्य सफलत्वातु पः सा साध्याके पक्षत
ज्ञेवकान्तेतन्त्राह नतु सकेवेति। ननु ज्ञातस्यो विप्रतिषेधस्य फलं स्वर्गं पानि श्रुतिजन्यश्रुतितिष्पन्नदृति· त उ· सीति सत्यो ऽन्यत्री
स्याजन्यस्याद् व्याप्येत्वमापद्वविप्रतिषेधे नविभक्ताद्देशादिभावे फलत्वमिति दोषः· भ्रमप्यासर्व नाम स्थानपरत्वाभावेननु मी॰
प्रासिरिव स्यात्तस्सवं गमनत इति पादद्वतिनः श्रथापिस्यादित्यनुपपन्नवादः॥ स्वमो ऽतुगतिः· नचान्यामवस्थामासमः प्र
सगः अनंदत्वात्· ननु पूर्वमसाधारणस्यतु कः कथं पुनः प्रवृत्तिरिति त्राकृतेन ननु चेति· परत्वाभिमतत्वाद्विति समे
ततः अंतरंगानवीतिस्यापेन· तु कोयं लव त्वमत्प्राधेनासादेश्रम इतिविनाशस्सो ऽप्रत्ययतः पुनस्तुमा पादं तेनुभिक्तनिमित
कत्वात्र देषापेतिगो धं। स्वापवादेनेति। अस्याचेनेन पद्धः सन्निपातनपरिभाषवेति बाध्यत्वमनुपंगः नदपपादयति श्रजादि
ति अनिमित्तंस्यादितिद्वयं च नप्राप्तोतीति भाष्यस्य जरस्यादेश्राद्विति दोषः। नन्वनपैवमपि भावपाद्वितीयोनेपि जमरभावीनस्यात् राम.
तन्त्राह अपितिजरसं पद्यतिः नाकारांतं संनिपातत्व तमितिकिं तु जरसभावेपप्र जादित्वमस्तीति भावः· एवं च संनिपातत्वस्यादिविं ४८

विनापिपदस्यम इति योग्यतानतत्रनां पंस्यापइमितामर्थी । केचित्तु लुकं बाधित्वाम्भिकृते सन्निपातलक्षणविधिनिमित्तस्य वज्ररसादेश
इतिनमध्येघट्टितीये कवचनेपि जरसः एवं तु सर्वतो बलवत्त्वं प्रत्यासान जरसस्के पदी कर्थं तु नमानस्थान एव सा भारस्यैव नैवातिज
स्मितिभवितव्यमितिभावः तो कंस्थानएवं ठाठड्सीति स्वत्रेः नित्ये करोतोयेवम् एवं सन्निपातपरिभाषया केयटेनोक्तमित्याहुः । ए
वं वचनत्त्वे तु कृष्याभिर्वोयमप्यर्थी परिहृतमेवेति भगवता साक्षाद्वीकोः परिहृतं यतो नुम्प्राप्तिडमसंप्रत्ययमवत्वे तु कृतस्मान्न
भवतीति एवं पत्त्वे परेणापि जरं संततिमतीतिकृतीनो दाप्नि पतमूति प्रत्ये एवं परित्वात्क्रियमाणाविशेषोपकारे नेताक्ष्म
तेऽभाव जरस्मायोनिकृते च जरसितलुकः प्राप्तिः संनिपातपरिभाषयेत्यभिरन्तु चितात्मसातित्वप्रत्यये प्रत्याप्यमान
मेनास्यत्वविशेष इति प्रतिज्ञाताने ताम्मादेवं पाठउचितेऽस्यत्वविशेषोनात्राकृतेऽस्मावे जरस्त्व मा प्रोतिकिंकारणमवी
त्युच्यते यदा वामभावः कृतातन्दनजरस्त्व प्रोति सन्निपाते तादि दत्वपते वातिविधिं तनपुलकेऽपत प्रापादः एवं च प्रथमे
कवचने डूंडः दत्वमे वड्डर्थ भासितिभावः । एवं तहिद्वितीयेकवचनेपि जरस नमासो नीति त्वं कृते यथे वमपि जरसमि त्यादि ३ तमत्रा
प्यपः सिद्धं नीडूष्टापमापरि हरति द्वष्टमे वेताद्वृत्यादिनैवं द्वितीये कवचने लुगापत्तिः समाहिताविद्विद्वितीये कवचनेलुक्
तोनेतिमत्रे परेणाप्रथमे कवचनमपिकृते नोदाहृतमेतेद्वारिकं किमेवर्त्वं पाठितपतत्वविशेषउपपादितेमवेयमितिग्रंथ्यः पर

स्वपर्वपविज्ञितां न गीतिस्वरसतः व्रजीयते ग्रन्तस्तस्यान्तु स्वाहन्तोडिनीये कथचन विषयतो योविते निमद्वक्त पाद रवेशित्व इत्याहः। अ
वि०शि०१ स्वाहीनामः॥ तन्वचमारेऽ स्वारज्ञानानामित्ये स्व नुं पुनस्तन ग्रहपयपीति केचिन्तु मवन्तुपुष्प रस्वादि ति पाच्यमेतो रनापानि स्वाहः
४९ ग्रन्ते नेति पुष्पा रस्वाम्यामित्यादेन चेतेकिमः पांदान्त किं संज्ञानानामिति वनुसुवितमनग्राह्यकं वा रस्यात्विति। न चेवन पिमव
दं ज्ञानानामित्यपुक्तं ग्रन्थे कस्याप्यभावेऽप्यंगीतत्वात्स्व योगात्‌ ग्रन्थेवकिं वा होग्रे लिमकत्वर्थं ज्ञानानामिति वनुंसके ग्रन्तरस्क
तिं केवलितम। होबारस्तानमतग्राहकं केवितिति तन्नानानुसारेण तथो कमितिभावः धार्मिकानारंभे देवं हृत्यैवततत्वेतिन
तु लोमस्पत्नोपि नित्यपुकं लोपस्य लोपान्तराभावा रन्तग्राहयः द्रोषद्वति लोपद्वारे ननु छिधापि वाग्लान्त स्वान्तरमथैः
द्वज्ञपररणोर्थ इतिविव्यमेतत्त्वततो इति तिपादिपिवृतपरस्यात पुरुषत्रत्वार्थ इति वक्तुमुचितं तत्रत्रेण तपरस्वेतिनतु
वार्तिकद्वयोनेनस्त्रत्रेण तपरत्वा इति ग्रमितनामित्यर्थः मान्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वेन तपरत्वे फलो भावादिति ना संर्पं
ग्रपिवेति द्वैनाडुक्केर्थे इत्वंतत्र वर्णनं वारयति विवप्यतीति। ग्रपिवेति पांदतुरणार्थमिति भावः तुपन्तत्रैनानानामिति ते
षांपाठदेवपर्युदासादिति भावः। नाष्येपयोग्ननां तस्माद्धृदितो पदइति अपर्पनाष्येषविकाान्तं द्रोषद्वति वस्यामिति नाधिक
रणास्वविवग्रयास्तसमीति भावः नत्वं हव्रास्तारण इत्यादेपसंतरसमभिव्याहारदेवलिंगमतोऽपपमतो किमंर्थं तंवालिं 

गवत्वाभ्युपगमः पदं तरसमभिव्याहारं विनाऽप्रतीतेस्तदुक्तं॥ अव्ययानभ्युपगमे हस्तकपंद इति । अभ्युपगम्येति तदन्ताम गतत्वाति
सर्व्वैः अपगतेऽस्तीति । न यस्य पूर्वोक्तवचनं पदप्रयोगत्वं इति तदिदं वचनं यावावितमपि तस्य ज्ञातित्विदो बहु । त्वाम् अहं तरसमभि
व्याहारादेव नतत्वयाति । एवं सत्वम् अतस्यार्थस्य लिंगकं गाद्यमिवारादेतावेकलिंगाभिधायिनो किं तु ज्ञायते रमप्रयोगएव न
दृश्यते । तां यथा हपत्यस्य साधारणत्वादिति भावः नचद्विति इदं तामार्थ । मा अमेरतादिवर्णस्य इति विदितं इत्यां कृतीप्यति
सर्व्वैः नत्वतद्विनापि सामर्थ्यमित्स्तोऽपोऽमभिविद्धतीति क्रिकृतेनन्विति । नवकृत्यदु न तत्क्रमाद्भो हेतुः अभ्युपवेतियतद्दुम
र्भैः निपातानाम् अनेकार्थत्वात् । वातिकस्य स्त्रीषसस मप्रेतस्य स्त्रीषार्थीपर्यवसायि त्यास मम्येऽसोर्थैः न त्वाह विषयलत
येति । अत्रादेशो बहुलं तेषु विधि प्रत्ययादिति भावः साप्यादेशो तिः सं प्रति कामादेरपन्तपूर्व्वापति एवं यतद्दुमर्थैः तद्विदुथ्यम्
मितत्वास्य संज्ञामतिकं संभवतस्यापि नैकमुदाहरणं योगार्थं मप्रयोजनमिति भावः । तु मद्विशिष्टेति भाष्यगाढवी
का र्थैसेव तन्मथ्यं तत्तदाहतु मेदुति । मनीषिणास्त्राचार्यस्य तस्य द्रोषाद्युदाहरणस्य फलमाहुरिति चपः कार्यं द्राहे न मशेत
ताहताव भावेन दोप्यतदुरोहराद्भावस्येति । नन्वेवं तवायादिद्धो परत्वात्प्रमाणत्वाय परत्वयात्स्वरोदितोऽयं देव गोपत्तिरस्ते
वेत्यत आह तवसमादिश्वेति ताहेत्वाख्यनिरथ्युक्तनि हिंयाकात्वे नवहोवप्रत्याशिति वर्णार्थसाधक इति भावः नवैवंरायं

नास्ति पि पुष्प इति प्रतीति पदि कस्यानवाधादेः शेषे नोपस्थानन्नोपस्थेव कारणं इत्नोपेत्वं तत्केचे स्यादिनपपेतस्यत्र कैपदोकस्यासिद्धिः
वि॰ ७।२ तं तेना घावतिष्ठेति वाक्यं नपर्वं तस्य चत्रोषे कैपदोक केचि न्मातेसेषामाभावात् गृत्रत्वस्य कैपपत्रे देवतं यक्रु इमिमनमिति तस्यात
५० वस्तुतः सन्निपातपरिभाषया दापूर्वारपितुत्राकः नव तव्यासपोरितिलिंगात्सापवि षये नसेतिवाक्यं सराघत्वविषयेऽनि
त्यत्वमात्र कत्सने पि दापूर्वविषये सर्वत्रा ऽप्रवृत्तिकस्य नेमानाभावात् गृणस्य वृद्ध्यादि स्यादेश दापूर्वत्वाकृतिः सन्निपातप
रिभाषया भाष्ये हन्ते ज्ञानस्य चेदुक्तादर्शनेवा हाहिः स्वयं भाष्ये हविषी ज्ञापितत्वात् हुः। ननु केषांचित्कर्तेहेतुः पूर्वे किमतः पाठः कथं
ज्ञापकत्वमत आह किं सर्वज्ञानेति भ्रमप्रसाऽपादिस्यादिति पर्युदासाभावात्किंत्वा वक्षेनस्यैवपदनोपः स्यादिति भावः किमद्रुते
वेतिः भाष्ये तु किमोऽदित्यधिकस्य सिद्धौ पौर्वापर्ये नः किमद्रस्यनेनेति अत्वेऽकृत इत्यनुवर्तनात्। अत एव अनाभावादितिः पयप्य इत्यु
पत्तिः स्यादित्यपोऽजनानि संस्थेव तथापि तदनास्तित्वेव स्येवमिकदेश्युक्तिः मकारान्तरेणास्य ज्ञापकस्य खंडनाचासिद्धंतिमो
तदनादरः। भाष्ये पत्नाहि मद्यति पूर्वे किमद्रुतेवस्यत्र कार्ये विप्रतिषिद्धादेशविधानं ज्ञापकमित्युक्तं। इदानीं तु किमद्रुतं सेपिज्ञा
पकमित्युच्यते इति विशेषः ननु किमत्त्वादेकत्वात्को ऽप्रसिद्धो नत्वाह ककारेऽकार इति कद्रुते वेति मकरणादिव ज्ञात्वा यथे राम॰
त्रो ग्यवगतिरिति भावः॥ तं न्याय्यमत्यादिति केचित्तु इमद्रुते वस्यत्रं कार्ये परत्वादीनामितिमनुवर्तनात्त्र नास्ति प्रसंगः सामर्थ्या ५०

बहिरङ्गपर्यन्तमन्तरङ्गमिति तस्मात्तत्यागः नानर्थके इति निषेधाच्चालोऽन्त्यविधिः अत्र कथं प्रसक्ते निषेधे नेकाल्त्वात्सर्वादेशः इमौ र
त्यादेरनुनङ्गकार्यं इति निषेधात् कृतिरितिः कातीत्यत्रापि उतिहोः अनीत्येव पांशङ्गं कृतपरिभाषया बाधके तत्र गुणोऽन
र्थकं सिद्धे किमर्थः क इति न त्यकररणान्निर्दिश्यमानपरिभाषा बाध इति नन्तउतिहोरित्यात्रकारसंख्यान्ते इत्याक्षेपतेः न
र्थेनानर्थक इति एवमनारम्भे तु विपरीतं गौरवं अङ्गवृत्तपरिभाषायामप्यनित्यत्वं धर्मतामावा वचनस्यान्ते पदोक्तमेव तत्र
कृ· अनित्यत्वेन बाधात्परिभाषायाः सहजितबोधया १·१।१०३।१·८४।कृतीति। ननु वा लोपेऽङ्गवृत्तपरिभाषाया पर्यायं बाधितो गुणः
स्यादत आह कुमा वेत्ति। नदोः सः सौ॥ नं नत्वस्य व्याहतस्तर्थमेन त्यवो निषि स्यादत आह विशेषणोति· दत्वं तरमाह तस्यादी
नां वेति· बाधिष्यत इति पर्वविप्रतिषेधात्प्रवेशोऽति भावः। परत्वात्सत्वम् सगइति· एवं विप्रतिषेधात्परत्वात्तुरुक्तिमा
वः। ननु तदोरित्यनेन त्रिनविरोधस्य मितिपूर्वं पदान्तस्य लिङ्गानि नोदधीरप्यसंमतमिति कस्येदं वाक्यमत आह प्राचा
पृदित्वीय इति· तदोः सस्याग्विशेषणात्तमेवत्तुक्तमितितस्यापमाहसमुद्रपाक्यपदीति। बोइकीचमवेघट् तादेराद्यापमाहस्या
त्तिन्यायेति· अथवे स्यादिपतदुषेधिके यं पुनरित्यादिस्य यः लिङ्गं तिनस्वेतिविशेषः त्यतीपिवत्सामान्यात्तशापेनादिनिधापलिङ्गं
तीमर्थं तु पुंक्ते इतिहि· तीयाद्विराबः। ङ्प्रत्ययस्यापि· अपि नां नं तस्यापि· सन्निपातेति· प्रत्यक्षत्वलोपेन तु न संनिपातः तस्मात्त्यात्स्त्री

पत्वादिति भावः। श्रुते कोऽर्थ इति। प्रत्यविषयेऽसत्त्वं बाधितत्वात्। सत्त्वं सन्निपातपादीमाषाऽनिमित्तं वेत्यर्थः। उपसर्जनत्वादित्यत्र

वि०७१२ इति चेत्यानइत्युक्ति। पर्वपदस्यैकदेशिन इति नन्विति गौणसर्जनेपत्वादित्यत्र इति यिति प्रत्ययः कार्यः सर्वादिस्तु च स्वेदानी

नाम इति स च स्यभाष्यविरोधात् इति भावः। अथवेति। प्रथमपक्षे मद्दरसमानेऽपि त्वत्त्वानां स्वभाव इति भावः। अदसः स्त्री॥

५१ सोरवैति। अदसः स्त्रीदसो वस्तत्वं कार्यं परं वैतोनुदन स्यस्तावि समासादस इति पंचम्या षष्ठी इत्स्येति भावः। अग्राडि। वापदूसे

त्वमिति। तत्रानुवर्तमाने संबुद्धेरिति सत्यमित्यर्थः। इतिरूपमिति। एवं च नमः श्लेषो वक्तुमसमर्थ का इति भावः। नन्विति। एवं च

कार्यिकेऽपि साधावि सामान्येऽपि दोषो न समश्लेषे पीति भावः। तस्मात्साम्यादिति। नाम्नीश्च निर्दिश्य साम्यादित्यर्थः। अं

तरंगेत्वात् मह्वीमिति पाठः। अन्तरंगात् दपीत्वात् इत्यर्थः। तस्मात् दोषयाक्षश्लेष इति भावः। किंचेदं भाष्य तज्जीविकदसा

सिध्यापितत्वं समश्लेषो वक्तुमसमर्थकः भाष्ये इह च भाव इति च त्वर्थेतदाशीभावेति। अत्रोत्तत्व नुपूर्ति वृत्तिनार्थ इदसवी

दितं धात्वाचिंमउणो के। सर्जे ईति॥ ननु त्रसमस्यदत्व नानेन किंस्वरत्वान्निधः स्यात् तत्प्राहति मन्किपान्निसेति। स्वप

पानवेत्वतादिति इदं च पाभावाधुर्मित्रा हकमाने नत्सस्य तपदे नपत्र मस्य पस्पातिमितेत्तं न त्वाति समस्य स्त्रो राम०

निवमायैवेदि भावः। अत्र तस्वाम वानिति निषेधः सार्थक इति दिकृ। प्रतत्व भाष्ये कविकृत्वसहितः पाठे इदं पते। प ५१

स्वपाश्रये च हलन्तत्वादिति । अंगत्वादिति भावः । अचो ॥ ननु स्थानिनिर्देशार्थमकारादिसंग्रहार्थं वा जग्रहणं स्यात् तत्राह अंगेतरे
णेति केचिदिति तत्र चोपाविति वचनादिति भावः । आर्षे गोत्र्यमिति प्राप्नोतीति चेदिति सूत्र स्थभाष्यप्रामाण्यात् स्वरसंभोषयं दे
पोपलक्षणं वो ध्यमित्याह । अप्रसक्तेरिति । अजग्रहणेऽनुनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकं मर्दि भाष्यानुपलब्धेरिति नदोषः ॥ ननु
णित्त्वसामर्थ्यादमुपधाया अपि वृद्धिः स्यादत आह हलन्तत्वविधानादिति । हनस्त इति । अंगत्वेन तोपि स्यात्स्वप्रवृत्तौ तत्त्वम
पि स्यादिति तदभावात् अजग्रहणं ननु हनस्तइत्यत्राधिकोरिति पदद्वयं हलेनधातोः स्वरूपग्रहणात् इति परिभाषया
व धातुविहितप्रत्ययस्वत्वमिति यं गत्तु पक्षिकत्वेन संभावोः स्त्वे कंगपिकत्वेतिणित्त्वसामर्थ्याद्वृद्धिरेव भविष्यतीति न तत्व
मिति नेत्याह । प्रत्ययलोपे तु कहस्तामिति स्यादिसप्रत्ययस्य पदे स्तोकेद्विरादिप्रसक्तौ किमस्य देशिनो मिति प्राप्तौ तदि परत्वे नाद्येणाम तस्तोत्रि
तस्य विधेरो घविधाने हि मानन प्रत्ययामः शक्तिं तवेदं संवर्पम थापि गोरित्युक्ते नोदाहरणोने स्यादिकैपदं ग्रघेनेति दिक्
तदित्येषां ॥ अन्वं च मध्येऽप्यादेरिको हृद्धिरित्यर्थः स्यादि त्याह । अत्राचामिति । वहुवचनान्निर्धारणे षष्ठी त्वानिर्णयः सा
मानाधिकरण्येनेति । अजन्तस्यादेरितीत्यर्थः इक इति । निर्धारणस्य तत्सजातीयत्वादेवावद्यस्य लभ्यमितिहुपर्यत्वाने
नचार्य तेदृक इत्येवमावो विरोधगताकरणादिति भावः । नन्वेवमजग्रहणेन इकादि भाष्यपस्थानं स्यात् तत्राह अजग्रहणं

वि. ७।२ त्विति। विरोधे वरणस्येति। ननु नियमार्थत्वं विधिनियमसंभवइति न्यायादित्यर्थः नन्वर्थस्यानेकत्वाद्यक्रमेद एवयुक्तो नत्वाह ऽस्मिन्नवति
५२ ननु नियमार्थत्वं विधिनियमसंभवइति न्यायादित्यर्थः नन्वर्थस्यानेकत्वाद्यक्रमे ह एवयुक्तोनत्वाह एकोभवतिरिति। प्रतिपत्ति
क्रमेकं प्रक्रियावाक्यं नु मिथ्या न एवेत्यर्थः। एकवाक्यत्वे कथमनुष्ठानभागो न त्वाह ज्ञेनेति यदाऽतत्र इदमेतत्स्वकार्यवाधिपत्येन
दैवान्यशेषत्वमवगमित्यर्थः ओषध्य इतीति कोषद्वृत्ति न त्वेन मेव यज्ञाविनाम वानामधेयस्येति यद्वेहदत्वा ओषधी यादृ
स्यापि इति वोध्यं त्र्याहृष्टु रवकाश्रय ज्ञानवं कृतेमा श्रेन नुवाचामिति मनुकार्यभेदात्कं यवाधुपमध कमा वीतत्वा
हत्प्रायामितिकार्यभेदेपि नुत्वा दोरि वाधकत्वं संभवाभ्यां समित्वं। स्यानि भेदमिति। शंभावपवानं ऽकार्यि स्वाद्यतिभावः
अन्यस्यापि स्वाद् इति ज्ञेस्याकृवेन करवइति दीर्घकालात्स्वभावत्वं तेऽइति यत्वंपदाश्रु दातत्वं वाचनाद् इत्यर्थः त्रिधाति
धातवान्यस्ययान्त्र वासंभवो मीमांसकानाम्। प्यः इष्टांते एकस्योद्देश्यं सदाष्टीति केनुभिन्नस्येतिवेदस्यं पाद हरति स्वांगं
कार्यमिति। फलस्य हेतोरिति तोमविज्ञानादिसमस्यरैष्टीनं इंवाति कं किंतु कस्यविद्विकरोत्यतो वकार्याप पवपतदक्तिः प्र
ष्ककारसनपहस्याद्वेतिवार्तिकं प्रतिबोधो वक्तव्य इति वचनायेत्यौविकस्यार्थीयाराच्छः अनस्वभाष्ये यवेस्येव यावच्छ राम.
इत्याह। पदार्थप्रतिपदेति। गाङ्गादिषु वृष्कारसनं त्वादः पव्वातेत्स्येवानवस्तिकादिषु न्यहसं स्यायं स्वष्टि तिमती तेथितिभावः ५२

इदं च स्वापकमवामादिहृद्धिविषयं न्तोपपाल च्चत्ता हिद्धि नेतितेन रैवसवमि न्यादेनदोषइति वोध्यं। यथा सत्लवीरितिज्ञो मासी
न्यादेमसद्दर्च वलोननुमि रूने त्रगि ह्वहरा म्स्म मा मस्म यतिवेधोगौ ज्ञय इति वोदि नेवि यतिषेधान्ति हृमि तितत्रो कं नये तापीम
र्पः नन्वेवं लोकवित्ता नान्ति हूमि सस्म मंज्ञ समने श्राहवाधकत्वसामान्येति यथान क दान्नेवाधकं प वपरश्रान्स्त्र मयीति साद
म्पादेवमनुमिमि त्सर्यः इदं नये ज्ञं स्पकत्पाढि कार्प यो गामा वादसो मवा मागा वो गावेवहि सिवतिषेध सग सपरतो वी जमिति हृको
गुरोति सत्वे माष्ये स्पष्ठ ग्रंगकापीति नुचिं समेंव श्रनत्रव धापाश्र वामादिनु मपत्रा प्वगस्मे सस्मावमवप ष्ठी त्वारक
स्मात्तेति वाधकमावे वाध्य सहत्र हृवितित्वादिति मा वः श्रत्रापीति वको मसमादि रहेः प्रतिषेध एवं न धामामि सनेन किंत
न्येवोविधानमपि तीच परत्वाद्वाधकौ वा त्लवसमाधि त्क जएवेति इष्यतिद्धिः ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसत्ती गर्भजन्मा
गोज्ञीभहकृते भाष्यमरीचौ श्रोतेस्स समाधानस्य हितीयपादे हितीयमान्हिकं पादश्च समासः ॥ दविकापिं तापहिस्र ॥
श्रंगानीता श्रंगान्यपाणीन्सर्पः । यदिह मस्यपेति । पवीदिनिः सपवी वेति ता पकस्पा तस्य जातीयविषयत्वादिति मा
वः तस्रान्नहिदिग्रहणमे वे कज्ञी यां ननु पवीक्रय प्र हा तू पातिरि क्तः कोयं प्रकारेण श्राहं श्रंगस्मेतिः विश्रोष्य तेन विश्रोषणा
णत्वेनव्वसंवंधाभावेइ सर्पः संवंधप्रकारे भाष्ये जितां नगस्मेति ॥ भाष्ये श्रातरत्नस्य निवर्तकत्वा ठेतिम चुरः पाठः तत्र स्वार्थे

बाधितत्वाहुः न तत्पर्वं इति। अपर्वविधयोऽह्यपापरिभाषात्वस्य लघुत्वादिति भावः। तदेव विशदयति अनेनेति पञ्चदेशि
वि॰ ७। कादीनामवाममादर्ईहि प्रसंगस्तत्राकाम रूपे समर्थ इति भावः। ननु पयवैयमनेन रूपस्य विशेषणत्वे दाविकाकृतेऽ
५३ प्राप्तिः विशेष्यत्वे तस्ये दीविकेति प्राप्तिः आयत्ति विशेषणत्वे कथं परित्यागं तत्र न अत आह ऽपरिभाषे पमितिकपरिभाषा
प्रकरणोद्दिष्टं पाठं तत्र यं गम संनिधानात्प्रदेशे इति भावः॥ नत द्दादेशिकादीनामिति। प्रत्युदाहृतिः। एवं चनिरन्तेवाक्या
र्थत्वाभावात्परित्यागं तत्र तोकि रसंगतेति भावः। याद्दिनाय त्वविशेषणमिति भाष्यस्यायमर्थः नाय तत्वविशेषणं ताद्दे
विकाद्यमः इह च पाद इत्यसंगते। पत द्दइ पाटेनपरिभाषोत्तविधिसाहचर्येण विधित्वस्यैव प्रकल्पनात्। ननु वाय
त्वविशेषणत्वमेव प्रकल्पयाहु। अत्र नप्रवेत्यादि। यद्दिनायक्तिति इह पाटे इति शेषः। ननु प्रकरणांतरपाठेऽपि देविके
त्यादि सत्त्वस्य न कश्चित्प्रदेश अत आह ऽप्रत्याध्यायेति। अपेक्षार्थः आयत्तिविशेषणत्वन्त्र पेक्षः। यथासिद्धितपाटेप्य ब्र
वृद्धिरित्यनुकर्षेण हृद्धिरादिष्वना कारविधानान्तर्दाविकी भावादिह पाठेऽपुंवत्त्वनिषेधो भवत्येवेति। यद्यपि अंगोत्तमस्योधस्ये एम॰
ति रूपं वत्स्यान्त्रोपमपोम स्याविधीय मानस्त्वा राद्दैन्नैव प्राप्नोति नापि तदंतदिति केवलाप्राकृतानन पेक्षस्यार्थस्याप्यं ५३
कं दृष्टानुरोधावतन्तविधेर्निमित्तापकमिति भावः। विधायकमिति अपदांतस्यान्यान्यपि तस्या साक्षेत्येति भावः॥

धात्वनन्तत्वविशेषनिरासप्रकृतिमिति भावः। विशेषप्रकृतिमिति। अत्र यद्यपि तत्वा। विनापि केवलस्य हस्तामिश्रलिप्सया प्रागुक्तेनैव ने
गमसेत्स्यादिनाप्युक्तमिति पक्षेपि लिङ्गं गन्धोपलभ्यत्वादिति तत्र द्विपृष्ठ्यं कृत्वा यावत्तद्धारादिनांशे तनेन प्राप्तप्राप्त्यानिषेधो
पंसाप्याभव्यमिति स्यात् पृथुदाहृतम्। ननु हेतोर्बाधेने त्वेकदेशं पुनर्हेतोः स्यादित्यत आह तत्र व्यापकस्याभावमितिकारस्य पानिकरहेतो इत्यर्थः
पक्षाव्यसाध्याभावपर्यन्तगमनात्मा भावादन्वयव्याप्त्यभावात् तावत्पत्रसतिभावः केवलव्यतिरेकि तुसहितेन रस्यायत्तमिति वा तिकं भ्रूतिमिति बोतन
किं चित्वकमेवविरहीनत्वमिति। अत्र पक्षेतरहीनरत्वाद्व्याप्त्ययोनमिथानादिति बोध्यं विरहीनरसो वव्यानमभिधानं बोध्यान
घाभ्यां॥ ननु आभ्यां परस्परहेतुत्वाभ्यां पर्यवोचे वा विनिविषयमेदात्कथं वा व्याप्यबाधकमाबोतत आह एकत्रैव लिङ्गेनेति
ननु यद्वादत्वमुक्ताकथं निरस्त्वात्स्य बाधकत्वेन पक्षतात्तरकथानमत आह रसानीमिति विषयभेदान्नावादत्वे
गृहेतुन कार्यितस्य कार्यविशेषस्याविशेषणत्वादिति भावः। एकस्य पक्षसंभवे च बाधकत्वमिति वार्तिकमतेः अत्रप्रा
सेतितः हेतुं च पक्षधर्मतासिद्धिवत्तेन न भाव्यकृतापिधानितेत स्यादिति सन्निधानस्तामध्यास्ते न तयो हेतुः। अत्र नत्प्रमाय
पक्षे सायं वा पक्षधर्मत्वे पक्षधर्मविशिष्टधर्मादि केचित् आदे स्यात्तस्य हेतुं तत्रेतिपक्षे ता च भ्रष्टं पक्षे बाधकस्यो भाव्यं पुंवत
त्रिधनापाहृतेन निषेधप्रवृत्तिरेवेष्टा। अत्रत्रसत्ते पूर्वसत्वे आदेशे इत्यपि ते ज्ञोपिसीहेतु पक्षस्ते वेधे ननत्वागवो तानानावहेतो

संज्ञीत्यत्रैवोपिति निषेधस्य व्याप्तिर्भवत्येव उरिदंवेवेसति हपि निमित्तस्यैति स्वेत्रावस्थापाराश्रयत्वास्याद्वयपक्षे तेनतावस्थापये
वि. ६।३ रोषवारणाय पद्यधिकरणाय वृद्धिमिर्हिपर्यंतमाप्यस्तौ धावनमपकले स्यादि त्याह्नः बाधितत्वाच्चेति रसविंतमप्यवसरस्याप
पस्यभाष्येकाप्यनाश्रयणात्तउक्तरीत्योपपतेश्च अत्रापवादत्वमेवमुक्त· विषये करणं वापवादत्वमितितुनयुक्तमविर
५४ देशास्यनुउपपवादत्वरीत्यापरुभाष्यविरोधात्तनमितित्तितिस्तापकेननुद्धिवमेरादेशाभाव कल्पनेन समाहितत्वमित्यत्र
तनि स्पावेचाविर्भ क्रिब्वेके देशिन इति वोध्ये अत्रसंमवे एगापवादत्वमितिवार्तिकमतेनतदुक्तं भाष्येप्रवृत्तावित्युक्तर्थ
मिति · एतेसतिकिमर्थमत्र निषेधइत्यर्थः विषयार्थमिति एवोविशिष्टविषयेविदर्शयतीमित्यर्थः एतद्धुजरते तस्या
प्रयोजनमित्याह भाष्यएकदेशवृत्तिर्भूतरस्वेकेचवदेस्युः। एवंस्यानेइति अनुवादेमति भाष्यात्प्रापनुवाक्षिति
दिति विकोगुणोत्यादेर्विधीयेतेउत्पधात्वात्तत्वमितिभावः पूर्वत्रेति कस्योपलक्षणत्वादिति स्यांगकदेस्यादेस्तगा
शब्दस्यदरस्पीतिवृत्तिस्तुसर्वोधीजानमदस्यो [illegible] दोषइतिभावः साधश्चेत्यतस्तगात्वगीरितिपाठे तद
द्दिदमणुपलक्षणमितिकथंविशिष्टस्योपश्चत्र [illegible] विशेषणोलर्वमितितिनतुपत्तातरे इष्टलिधनीतिभावेनेत्य रामः
र्थः कथंउनरयमर्थः स्वस्यात्वरेलिम्पतेः तत्राहं तत्रैरणावतेरतिनिषेधस्तत्वेतुयेननामाप्तिस्यायेनतद्धि तेषवामार्हिर ५४

पैवस्तनिषेध इति तत्संनियोगशिष्टप्रजागमोपि तत्रैवेति स्वाश्याति केन दोषः। आह इति श्च नामयस्त्री येति बोध्यम्। प्र
वृत्तेर्यस्तिं स्याद्येनुत्तरपदाधिकारे ते जायत इत्यतो ग्राश्यति केद्दोषस्तं परिहरति भाष्ये नैष दोष इति न दाह स्वाश्याति कद्
ति निषेधस्तत्रेपि सा वांग्लामननगरानामिति वे तदनुवर्तते वासमे ह न व्याख्यानात् पूर्वं यत्रैपसि देन दोषः स स्वापाः सं
वासरे सादेरनुनानुवृत्तिर्मा नाभावादिष्ठाव रोधाच्च केचित्तु उत्तरपदे संवेषिपाभ्यापरस्य न वृद्धिरिति सर्पादेरनुवृत्ता
वीयत इत्रेष इत्याहुः। अत्र नेतस्य मतस्य व्याख्यानस्यैकदेशित्वान्न श्रुतिगुरु पदस्य साधुत्वादिति बोध्यं। ननु वेति एवं वक्तव्यं
दादिति स्यपितां सा वा सादेरवः स्याने योन भवतीति भावः। अथ वा मादेरिति स्या दादिति स्यपितां सं वंध वा मा
देरिति सर्पः तथापरगादेर्वा इति तथापानादेसादावपि तत्रिरूपितो गसंवंध वा मादेरव स्याने परगादेशो भवता
त्पर्थः। अत्र च तपूर्वान्तोपि तिविंसं पादि समपीसमनंतरं परगादेर्वाः स्यानन्यातत्स्यानिकः सादिरेव कास्यानिकं
सादिति वक्तुं नु विंशं भाष्ये वाकें संज्ञापीतीति तन्नत्र विसंपरगादेर्भइति भावः। इत्यादि नाना ननु पूर्वस्याप्यनिषेध
सम सा सव्याख्यानानान्दनुह सादिविचार एषा फ इ सतत्राह पूर्वस्य त्रैद इति तं त्राधाप्रपुरोवनमानमिति भावः। तत्राया
श्वपसोपि नविवहइ साह नाकीति अत्र वा मादेरित्यव पत्रेहादिः सोसानत्र न तदेवमादावे वापि तसव पाठः न सा स्वाद इति मा

वः॥नुनुयुन दद्दवित्यगित्मकृतिमावादिलोपोडुद्दीमोतव्यानहप्रुतिनिनन्वेवम्मभक्रावृपाचोष्यर्थीनाक्राहतदायर्यदृति॥परस्मा
वि॰ ७ा१ दितिदिलोपस्यक्राद्यानरम्याप्माऽनित्यत्वमित्याज्ञापः परेतुदुःखपद्देनातसमाधानंकुर्वतामाष्यकृतानुदृतिपदत्यासंपन
५५ नैवोत्काकेपठेर्जतुनपुर्जकृतात्कृतमसंगितेनटिलोपस्यानित्यत्वात्॥ किंयद्वौदेवनास्येत्याविपरत्वाद्धद्वैसकृत
तिन्यायेनलोपामावात्पात्रंदृत्यर्थात्सिद्धिः किंचरम्यापुलाप्यामित्यचान्नत्पमोनुगाममप्रकार्यदृत्यासंकादिलोपः
स्यात्तनवनुस्विधानसामर्थ्यस्त्तेरोपंविधिंमतीतिन्यायेनतद्विधानसामर्थ्यात्तदभावेपिपौलोपोबदृतुर्जतस्म
गतिः तवकृतात्स्यैरोनुभेवटिलोपप्राप्तिरप्याप्तोऽप्याधात्नदसंगतिः स्यष्ठेवकिंचकसोमाद्युतिसेवतलक्तगति
न्यायेनलिङ्कस्योदितीत्वविधानेनदृष्ठलोपस्यचतवत्ववोधनेनपरत्वादिसस्यासंगतेभ्रुवैतावद्धतिसूत्रेनाम्लो
पीतिसूत्रस्यप्रत्याहारग्रहणेनदृष्टेलोपोवतीयामितिसामान्यतस्यवक्तापकस्यवस्तमातत्वावस्यवंचन्यायं हवि
दित्यादिलोकेचिंतमेवहृष्टप्रवादस्त्वादेवोनेरङ्घ्निविधौपघीगोत्रेतिपोर्धदृस्याद्दुःभाष्यात्चनेतिन्दवत्राहस्याहात्र्यादि
घुपादादितिभावः॥स्वपुम्प्रयपनमितिनचननह्याप्यमितितिसिद्धमितितात्पर्यंनन्वेवंस्वधापदृतिस्यादतस्राहत्र रा॰
त्सेवानपीति॰ कथंपुनस्तदनुदृजोदोषपरिहारेतस्माहतत्वेवमितिप्रश्नेनरत्राद्धोऽप्यवहितसमीपवाचीतस्यादिवि ५५

ष्ठेति। अत्र षष्ठ्यन्तस्यात्मनेपदः सौ कस्मादिति कइति सिध्यति। पाटस्यापशब्दत्वमित्येति। वस्तुतः तस्य स्वरूपस्य धात्वर्थयोः पा
दः स्वरूपादस्य षष्ठेदेतयोरेवेति नियमार्थः। तेन स्वार्थिकाः स्वाभाविकं स्यादन्यथा नित्यादित्सिंहुमिति भाष्यकारस्य आशयः। आर्द्धधाति
ति। अत्र स्याच्च नाटः पठितस्य नैयौसवेदाद्यो वदूरादिनामवयवइत्यर्थ इति भावः। दूरादिनामकारककारविशेषणत्वात्पि
दि धातोरिति बोध्यं॥ संज्ञापूर्वक इति मात्रमसंज्ञाविधिश्च स्वेच्छस्य विधानादिति भावः। पञ्चत्वं स्वमिति संज्ञापूर्वकत्वमिति
तन्नाप्रति मसंगात्। अत्रैगेदिति चकारयोः प्रौगुरादुत्तमस्य ज्ञापकत्वौचित्यादयतेश्च तार्पितेविवादित्वाद्यभावादित्याहुः॥
अपरे तु गुणोदं तेति भाष्येन क्वापि दृश्यते अत्र सेचामपि दृश्यतेदृत्तस्याभिधानौकः सर्वेषः स्वतन्त्रत्वं पूर्वादेवम
पेतस्येत रं तेन दिधिः संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वं चन क्वापि भाष्ये आश्रितमित्याहुः। वहिरङ्गत्वादिति मत्वा भानित्यापा ना
स्य परत्वाद्बोधं कव्वनमिति बोध्यं। उत्तरपदस्य। तस्मादितीति। अत्र पवादतोदितमाहे। भाष्ये परिमाणान्तस्य संख्याया दू
सेवेति। ननु तस्यापाद्युत्सर्गसंवेधेऽसमासेनिष्कादिपदेइति सत्रस्य परमनैष्किकमिति भाष्योदाहरणाविरोध इति चे
न्नाम्न नुत्तत्वायकमेदेन संवंधात्सेनयादिमाणात्तस्यैतस्यामत्रष्ठापितं तेन परमनैष्किकमिति दिरनतिप्रसंगादिष्टे
परत्संख्यायाः परत्वाद्वाक्यस्य हवर्ण्यो चास्यापि उत्तरपदेराव प्रवर्तिति। साक्षात्पातो। ननु पूर्वपदस्य समानाधिकरणेवाहि दु॥ म

56

वि॰टी॰३ त्वाद्वनेमपेक्षादनयाद्रवत्वनेत्विति॥ स्वयंपतितोत्तरमप्याह॥ उत्तरपदवद्वाविति॰ किं त्वमेतदितिनत्पूर्वसिद्धं धातेपर्वपदस्यचेत्यादे
५६ पर्वपदस्यचेत्यत्रेत्यत्रोत्तरपदवद्भावविषयेपर्वपदेवद्भावबोधनादव्ययमकारादेशीति के उत्तरसंबंधं बनावोभावप्रयासेर्वि
प्रतिषेधीयपत्तिः॥ कलविशेषपविसापिनोद्भवेः समवस्थाभावाद्धिप्रातिबंधमललमसंभवोत्रापमतीनामेप्रतिपादितमिति
अनंतरत्वादनामादिरद्वहेरेवसनिषिधइतितत्सेनिपोगाश्चिष्ठसेनामः स्यादितिभावः॥ सातांनामा। ननुनामःसमस्तेनेत
रंत्वाविशेषद्भत्वर्थमेदानदावदपकमतनाद्रपयपीतिनिकापः समस्तः भाषेनागतइतिनामादितिकुतोमवानताभाद
गतइतिपृष्ठतीसनपः कुतोमवानागच्छतिनामादित्किविस्पाटः। सामासमवृद्धस्योपीति॰ एवंचनामसमासेन्ननिवा
सन्धीमासेनहिशेषेचेतिभावः अतएवभाषेपसवनामसतवनगरमितिसंस्यापविशेषाद्येतेनामोद्योषोनागरंसंवा
हइतिचेतकेरगीसंबंधविशेषः नहपिःसमस्पोपादानामात्रानांमाकारेतिमाकारपरिरक्षामपामनुक्तेद्रत्यर्थः। वाकलितद
तिवाकलेनाम्याहितेमुवनगरं लामपदार्थमाहताम्रवमिति॰ एवंचात्रनगरस्यहंतंप्रमाव्यातं। संख्यापाः। कालइ
तिःपरिमाणंतस्येतस्येनचपरिच्छेदकमात्रंपरिमाणान्वदेनाप्युते ननुसर्वेतोमानमेवनादमातिबेधातइतिभावः। ते राम॰
स्यपिसंभवेइति॰ दम्रागलिंबंतइतिपृथ्वीतेनापकादिस्यपिबोधंइतिभेदइति॰ असंख्याप्पूर्वपदस्यपरिमाणांतस्येत्यस्य ५६